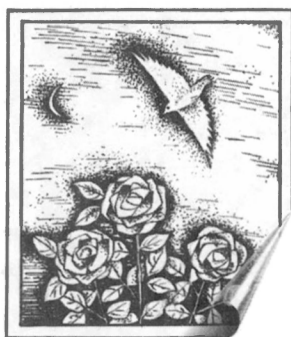


ASR OSHGAN ASARLAR

ABDULLA QODIRIY MIEHROBDAN CHAYON

Roman



«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPAANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2010

T a h r i r h a y ' a t i:

Omonulla YUNUSOV (*hay'at raisi*), Bobur ALIMOV, Ahror AHMEDOV (*hay'at raisi o'rinbosari*), Naim KARIMOV, Tohir MALIK, Murodjon MANSUR, Omon MUXTOR, Umarali NORMATOV, Anvar OBIDJONOV, Shuhrat RIZAYEV, Nosir FOZILOV, Islom SHOG'ULOMOV, Erkin MALIKOV (*hay'at kotibi*), O'tkir HOSHIMOV.

Qodiriy, Abdulla.

Mehrobdan chayon: Roman. /“Asr oshgan asarlar” turkumi // Tahrir hay'ati: Omonulla Yunusov va boshq./. – T.: “Sharq”, 2010. – 288 b.

BBK.84.(5U) I

ISBN 978-9943-00-167-1

325834

© “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2010.

Ro‘monning mavzusi to‘g‘risida

Turkiston feodallarining keyingi vakili bo‘lg‘an Xudoyorning o‘z xohishi yo‘lida dehqon ommasini va mayda hunarmand – kosib sinfini qurbon qilishi, mamlakat xotin-qizlarini istagancha tasarruf etishi, bunga qarshi kelguchilarni tilasa kim bo‘lmasin, rahmsiz jazo berishi ro‘monning mavzui‘dir. Xudoyorning bu yo‘ldagi birinchi istinodgohi bo‘lg‘an ulamolar, ularning ichki-tashqi ahvoli, axloqi, madrasa va oila hayoti, ulamoda insoniy his bitkanligi va qolg‘ani ham xabosat pardasi ostida sezilmas darajaga yetkanlini mundarija sig‘dirg‘an qadar bayon qilinadir. Bular ro‘monning nomarg‘ub – manfiy qahramonlari. Ikkinchi tarafda mazkur qora kuchlarga qarshi “tuban” sinf – kambag‘allar, ularning xonliq tuzilishiga, qora kuch – ulamo alayhiga chiqishi. Mehnatkash kambag‘allarning axloqi, sajiyasi, oilasi, turmishi va bir-biriga aloqasi, samimiyati.

Albatta, men bu so‘nggi marg‘ub qahramonlarni o‘zbek tarixining hazmi ko‘targan qadar o‘z holicha olishqa tirishdim. Ularning xon va ulamoga qarshi izyoni tabiiy – shar‘iydir. Chunki shundan ortig‘i soxta bo‘lishi ustiga kitobning qadrini ham tushurar edi. Shu ikki sinf kurashini tasvir qilish vositasida xon harami, xotinlari, qirq qizlar, tarixiy va etno‘g‘rafiy lavhalar, o‘zbek hayoti, qiziqchilig‘i, tanqidchilig‘i, o‘zbek xotin-qizlari orasidagi iste‘dod, shoirlar, azkiyachilik va boshqa yana ko‘b nuqtalarni qamrab olindi.

Ro‘monda yana bundan boshqa bir ko‘b jihatlar bor. Ularni bu yerda sanab o‘lturish hojat emas, ular muhtaram, o‘qug‘uchining nazaridan qochib qutilmas.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)
Toshkand, 1928-nchi yil, 5-fevral

*– Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi
Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning – Ra'nosi,*

(Mirzo)

*Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin
Ne baxt Ra'no xaridoring talab ahlining – Mirzosi.*

(Ra'no)

1. RA'NONING EGASI

Solih maxdum bu kun odatdan tashqari eshilib ketdi, masjiddan chiqib to'g'ri qassobning oldig'a bordi, bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib havlisiga keldi. Maktabda husnixat mashq qilib o'lturg'uchi bolalar ichidan ikkitasini gulzorni supurib, suv sepishka buyurdi va o'zi go'shtni ko'tarib ichkariga kirdi.

Nigor oyim hozirg'ina qizlarni ozod qo'yub, ko'krak bolasini bag'rig'a olg'an edi. Ra'no havli yuzida ikkita ukasining o'rtasig'a tushib, ularning loy o'yunig'a ishtirok etar, yer supurib yotqan soch o'rumlarining tuproqqa belashkanidan xabarsiz edi.

Go'sht ko'tarib yo'lakdan kirgan Solih maxdumning ko'zi Ra'noning shu holiga tushdi:

– Balli Ra'no, ana jinnilik! – dedi maxdum, – atlas ko'ylak senga hayf, senga bo'zdan boshqasi albatta hayf!

Ra'no o'rnidan turdi, dadasidan uyalib loyliq qo'llarini orqasig'a yashirdi.

– Uyat emasmi, yuv qo'lingni, yuv! Ukalaringni bola desam, sen ulardan ham oshib tushasan!

Ra'no yugurib ariqqa ketdi, Nigor oyim o'lturgan joyidan “Ra'noning aqli tushsin” deb kulib qo'ydi. Solih maxdum hanuz Ra'nodan koyib kelar edi:

– Ishing bo'lmasa kitob o'qi, husnixat ol, sen kulolning qizi emassanki...

Solih maxdum go'shtni Nigor oyimning yonig'a qo'yub, o'zi zina bilan ayvonga chiqdi.

Maxdum tomonidan Ra'noning tergalishi Nigor oyimni uncha mashg'ul etmadi. Ammo hozir uning ko'ngliga kelgan masala erining chiqim vajiga fayqulodda yeshilib ketishi edi. To'g'ri, Nigor oyimning oshxonasig'a shuningdek bir necha choraklab go'shtlar ko'b kelar edi, faqat eri tomonidan emas. Solih maxdumning jo'mardlig'i ko'pincha yigirma paysa¹ etdan narig'a oshmas, shunda ham bolalardan mo'mayroq "ozodliq" kelib qolsa yoki "panjshanbalik" kutkandan ortig'roq tushsa.

Shuning uchun Nigor oyim bu jo'mardliq haqini eriga beralmadi:

– Go'shtni ko'broq olibsizmi... Anvar buyurg'anmindi? – deb so'radi.

– Yo'q, – dedi maxdum sallasini qoziqqa ila-ila, – bir manti qilayliq, – dedim, – manti yeganimizga ko'b bo'ldi, vallohi a'lam...

Ra'no yuvinib keldi, dadasiga uyat aralash bir qarab oldida, Nigor oyimning yonig'a o'lturdi va onasining bag'rida emib yotgan chaqaloqning kichkina mimit qo'llarini suyub o'pdi.

Solih maxdum yeshinib kelib, ona-bolaning ustida to'xtadi.

– Sen mundan keyin kichkina bo'lmaysan qizim, Ra'no, – dedi maxdum nasihatomuz, – shu ukalaring bilan qilib o'lturgan ishingni kishi ko'rsa nima deydi. Inshoolloh uy egasi bo'lishg'a yaqinlashib qolding. Endi tosh-tarozuni ham shunga qarab qo'yishing kerak, qizim.

Ra'no qizarinib onasig'a qaradi, yana mimit qo'lni o'pishka tashg'ul bo'ldi.

– Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha, – dedi Nigor oyim, – quyulmaydirg'ang'a o'xshaydir.

Bu so'zdan Ra'no uyalib, boshini chaqaloqning bag'rig'a tiqib oldi. Solih maxdum kulimsigan ko'yi dahlizga yurub bordi va oyog'ini kafshiga uzatdi.

¹ Paysa – taxminan 50 gramm.

– Tur, yotma Ra’no! – dedi dahlizdan, – go’shtni onangg’a to’g’rab ber, piyozni art! Anvar akang ham kelib qolar, taom asrga tayyor bo’lsin!

Ra’no dadasini uzog’latib, boshini ko’tardi, onasig’a o’pka aralash kulib qaradi. Uning bu qarashidan onasining boyag’i so’ziga qarshi rizosizliq onglashilmas, balki shodliq ma’nolari o’qulur edi. Darhaqiqat, er-u xotin oralarida o’tkan ikki kalima so’z shu oila gulshanida o’skan Ra’noning istiqbolini ochiq belgilar edi. Nigor oyim “Ra’noni egasiga topshirmag’uningizcha...” deb garchi birmuncha qo’polroq ta’bir bilan bo’lsa ham “Ra’noning egasi” borlig’ini so’zlar, Ra’no ersa “egasi”ning kim ekanligini yaxshi bilgani va uni qanot qoqib qarshi olg’ani uchun jodu ko’zida rizosizliq emas, surur ma’nolari o’ynatar edi.

Dadasining – “Anvar akang ham kelib qolar, taoming asrga tayyor bo’lsin!” jumlasini Ra’noga yana ochiq, yana ravshan ta’minot berar edi...

2. AMIR UMARXONNING KANIZI

Solih maxdum 1230–1390-nchi hijriy yillarda “Ho’qandi firdavsmonand”da yashag’an bir muallim va imom, o’z zamonasining istilohi¹ bilan aytqanda “maktabdor domla”dir. Solih maxdum sinfi jihatdan ulamo oilasiga mansub bo’lib, bobosi Olimxon² va Umarxon³ davrlarida muftilik, qoziliq mansablarida xizmat qilg’an, otasi ersa Qo’qonning Madali (Muhammadali) xon⁴ madrasasida necha yillar mudarris bo’lgandir. Qisqasi maxdumning ota-bobolari xonlar qoshida mumtoz va xalq nazarida “sharafflik va muhtaram” mavqi’ni ushlab kelganlar. Biroq bu mumtoz silsila bizning maxdumgacha yetib kelalmay, Madalixonning qatli bilan birga kesilgan, buning mojarosi ersa quyidag’ichadir:

¹ *Istiloh* – atama.

² Olimxon Norbo’tabiy o’g’li (1775–1811) 1798–1811-yillarda Qo’qon xoni bo’lgan.

³ Umarxon (1785–1882) Olimxonning ukasi. 1811–1822-yillarda Qo’qon xoni bo’lgan.

⁴ Madalixon (Muhammadalixon) Umarxon o’g’li (1806–1842) 1822–1842-yillarda Qo’qon xoni bo’lgan.

Turkiston xonlig'i tarixidan xabardor kishilarga ma'lumdirkim, Amir Umarxon oxir umrida o'z saroyidagi yosh kanizlardan biriga muhabbat qo'yadir. Kaniz yosh bo'lg'anlig'i va balog'atka yetmaganligi uchun uni nikohiga ololmay vaqt kutadur. Shu kutib yurish yillarida Umarxon murodiga yetalmay vafot qiladir, taxtka o'g'li Madalixon minadir. Oradan bir necha yillar o'tib boyag'i kaniz qiz balog'atka erishadir va bir husniga o'n husn qo'shulib otaning bolasi bo'lg'an Madalixonni ham o'ziga oshiq qiladir. O'z saroyida o'skan bu qizni yosh xon hamisha ko'z o'ngida yuritsa ham biroq... tarixning bizga xabar berishiga qarag'anda Madalixon shu qizning dardida necha yillar yonadir. Chunki ulamolar bu go'zalni Madaliga ona maqomida hisoblab, nima uchundir xonning orzusig'a ko'ndalang keladirlar:

"Otangiz, agarchandi kanizni o'z nikohlariga olmag'an bo'lsalar ham va lekin balog'atka erishkach olarman, deb niyat qilg'anlar. Binobarin bu kaniz sizga ona maqomida, shari'at ruxsat bermaydir!" deyirlar.

Madalixon bu fatvodan keyin dardini ichiga yutishg'a majbur, bo'lib, ammo ikkinchi tarafdin o'zining orzusig'a qarshi borg'an ulamoni sekin-sekin "ilmiy" ishlardan olib ular o'rnig'a yangilarini qo'ya boshlaydir. O'z orzusig'a zamin hozirlag'ach, bir necha yilni o'tkazib, yana ulamog'a shu to'g'rida fatvo so'rab murojaat qiladir. Tabi'iy, yaqindagina og'zi oshqa yetkan yangi ulamolar o'z valiyi ne'matlari bo'lg'an Madalixong'a xiyonat qilmaydirlar-da:

"Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir¹. Otangiz marhum – nikohlanaman deb aytkan bo'lsalar ham nikohlandim, deb aytmaganlar. Bas, amiralmo'minin mazkurani xud nafslariga² aqdi sha'riy³ qilsalar joiz va durustdir. Vallohi a'lam bis savob", deb fatvonomani "binni mufti marhum", "binni mudarris marhum", "binni Hoqandiy mar-

¹ *Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir* – hurmatga loyiq din allomalarining nazaricha asosiy e'tibor shariat qonunlariga qaratilishi kerak.

² *Xud nafsig'a* – o'z nafsig'a.

³ *Aqdi sha'riy* – shar'iy nikoh.

hum” – muhri bahaybatlari bilan qalashdirib beradirlar va Madalixon to‘y va tomoshalar bilan murod-maqsadig‘a yetadirlar...

Kimlarning vositasi bilandir mazkura go‘zal kanizning ta‘rifi Buxoro amiri – amir Bahodir – (Botur)¹ xong‘a yetib, ul ham ilgaridan haligi kanizga g‘oyibona oshiq bo‘lg‘an edi. Ammo qaysi yo‘l bilan bo‘lsa ham shu kanizni qo‘lg‘a kirgizish fikrida bosh og‘ritib, nos chakib yurgan Bahodirxon qulog‘iga bu xabari jonso‘z yetib dumog‘idan dud chiqadir va darhol Buxoroning zabardast ulamo, mufti, a‘lam, hokazo va alo-hozalqiyos peshvolarini o‘z huzuriga chorlab, darg‘azab voqi‘ani so‘zlaydir va ulardan darhol bir “fatvoyi bahaybat”ni talab qilg‘anida ulamoyi kirom ham daron botahorat-betahorat, masalani eshitar-eshitmas fatvo yozadirlarkim:

“Bir jamoa mo‘minlarga amir bo‘lg‘an zotning vazifai shar‘iysi shuldurkim, islomda ustivor turg‘ay, ahkomi islomni² kamokon³ ijro qilg‘ay. Har bir amirikim arkoni islomdan⁴ zarracha yuz o‘gursa, ul kimarsa jamoai islom ustiga amir emas, sharirdir⁵. Nauzanbillahkim Farg‘ona va Turkiston mamlakatining alhol⁶ amiri bo‘lg‘an Muhammadalixon volidining⁷ mankuhasi⁸, ya‘ni volidai ayni va rizo‘isini⁹ o‘z aqdig‘a olibdir, nauzanbillahi, nauzanbillahi. Oyat va ahodisi sharifa va ba chahori mazhab¹⁰ va ba nazdi mujtahidini kirom va ulamoi zul-ehtirom¹¹ muttafaqun¹

¹ *Amir Bahodir (Botur)* – Nasrulloxon (1826–1860-yillarda xonlik qilgan) nazariga aytiluvchi laqab.

² *Ahkomi islom* – islom hukmlari, qonunlari.

³ *Kamokon* – bekam-u ko‘si.

⁴ *Arkoni islom* – islom ruknlari, asoslari.

⁵ *Sharir* – yomonlik qiluvchi, zararkunanda.

⁶ *Alhol* – hozirgi, bugungi.

⁷ *Valid* – ota.

⁸ *Mankuha* – nikohli xotin.

⁹ *Validai ayni va rizo‘i* – o‘z va emizgan onasini olibdir... (mual.).

¹⁰ *Va chahori mazhab* – sunniylik yo‘nalishidagi shari‘atning xanafiya, malikiya, shofi‘iya, hanbaliya mazhablari.

¹¹ *Zul-ehtirom* – ehtirom egasi.

alayhi kofirdir. Kazolika² o'shandog' murtadning qatli avvalo digar³ islom amirlariga va ba'd az⁴ barcha mo'minlarga farzi ayndir!"

Darvoqi' "xolisona" bu fatvoga amir Bahodirxon "betarafona" qiymat berib, "din yo'lida xolis bir jihodi akbar"⁵ deb jami'i qo'shunlari bilan Farg'ona ustiga yurish qiladir. Amiri Bahodirning bu "xolisona" jihodi Turkiston xonlig'i tomonidan qanday muqovamatlarga⁶ uchradi va ikki tarafdin qancha boshlar kesildi, albatta bu to'g'rida bizning ishimiz yo'qdir. Faqat bu mojarodan bizga keraklik nuqta shundakim, natijada Madalixon shikast topdi, ham amiri Bahodir tomonidan qatl qilindi. Madalixong'a fatvo yozib bergan Qo'qon ulamolaridan bir nechalari had uruldilar⁷ va bir nechalari qochib qutuldilar. Amiri Bahodirxon bo'lsa Farg'ona hukumatiga o'z kishisini qo'ydi, fathu nusrat⁸ bilan kanizni olib Buxorog'a qaytdi.

Maqsadg'a kelsak, Madalixong'a fatvo yozib berishda ishtirok qilg'an va Bahodir tomonidan had urulg'an ulamolarning biri shu bizning Solih maxdumning otasi edi. Had urulg'andan so'ng ko'b yasholmadi, o'ldi va shuning bilan bu oilaning burung'i imtiyoz va sharafigi ham bitdi. Chunki mundan so'ng Turkiston taxtiga o'lturgan xonlarning hammalari deyarlik Buxoro amirining himoyasida kabi edilar. Va Madalixonning fatvosiga ishtirok qilg'an ulamolar hamisha e'tiborsiz, mardud⁹ bo'lib qoldilar.

¹ *Muttafaqun* – kelishilgan.

² *Kazolika* – shuning uchun.

³ *Digar* – boshqa, o'zga.

⁴ *Ba'd az* – keyin, so'ng.

⁵ *Jihodi akbar* – ulug' yurish, urush.

⁶ *Muqovamat* – qarshilik.

⁷ *Had urmoq* – huquqsizlantirmoq.

⁸ *Fathu nusrat* – g'alaba.

⁹ *Mardud bo'lmoq* – haydalmoq, quvilmoq.

3. MAXDUMNING UYLANISHI VA MAKTABDORLIG'I

Solih maxdum otasining vafotida yigirma yoshliq talaba edi. Otasi marhum bo'lg'andan so'ng o'zidan bir necha yosh kattaroq og'asi Marg'ilong'a imom bo'lib oilasi bilan ko'chib ketdi. Solih maxdum onasi va o'n olti yoshliq Na'ima ismlik singlisi bilan Qo'qonda qoldi. Birar joydan kelim bo'lmag'anliqdan bu oila ko'b tanglikka tushib oxirida Solih maxdum tahsilni tark etishka, qorin to'ydirarliq bir kasb izlashka majbur bo'ldi.

Albatta, Solih maxdum og'irroq kasbni uxda qilolmas, imomatka bo'lsa soqoli chiqmag'anliqdan yarolmas edi. Ko'b ozor chekib nihoyat qorindosh-urug' va mahalla kishilarining kengashlari bilan o'z uyiga maktab ochdi, mahalladan besh-o'nta bola yig'di va yeng shimarib maktabdorliqqa boshladi.

Bir necha yil maktab rivojga minmadi, ya'ni bolalar o'n besh-yigirmatadan narig'a o'tmay, "panjshanbalik" arang it azobi ro'zg'org'a yetib turar edi. Maxdum va oilasining shundan boshqa daromad manba'lari bo'lmag'ani uchun har-holda, yana shunga qanoat qilmoqqa majbur edilar.

O'g'ul yigirmaga, qiz o'n beshka yetdimi – onalarning dardi kelin va kuyav savdosi bo'lib qoladir. Shunga o'xshash maxdumning onasi Mohlar oyimning kasali qo'yo "dard ustiga chipqon" edi: maxdumning yoshi yigirmadan oshti, Na'ima ham o'n sakkizga to'ldi, ya'ni kelin ham kerak, kuyav ham. Na'ima to'g'risidan tashvish yo'q, husn, odob, yumish, hammasidan ko'ngil to'q, bek bo'lmasa – bekozoda, mudarris bo'lmasa – mukarrir¹.

Ammo maxdum masalasi biroz mushkilroq edi: topish-tutish ma'lum, otasidan qolg'ani faqat ichki ashqi havli, mundan boshqa hech gap. Bas, Mohlar oyim o'z tirikligida maxdumning "boshini ikki" qilmasa, o'zidan so'ng uning uylana olishi amri mahol. Shuni ko'zda tutib Mohlar oyim maxdumning uylanishiga mazkura

¹ *Mukarrir* – assistent.

Na'imani vosita qilmoqchi bo'ldi. Ya'ni Na'imani uzatib evaziga uzatilgan joydan kelin olmoqchi edi. Qarshi quda bo'lmoq uchun qizliq va o'g'ulliq havlini uchratish va buning ustiga "nasl-u nasabda tekislik", olinadig' an kelinning silliqina bo'lishi – ana shunday mushkilotlar orqasida ikki yil chamasi Na'imaning umri sarg'ayib o'tdi. Yurt emasmi, degandek yurtchilikda yurak og'rig'ig'a davo topilmay qolmas. Shunga o'xshash Mohlar oyimning yarasi ham nihoyat uchunchi yilda davosini topdi:

Xon o'rdasining mutavaffo¹ mirzolaridan bittasining madrasada o'qub yurg'an o'g'li bor edi va uyida chaqich chaynab o'lturgan o'n olti yoshliq qizchasi ham bor edi. Bu oila Mohlar oyimning taklifini ma'almamnuniyat² qabul etdi. Chunki o'xshatmay uchratmas" degandek narigi taraf ham Mohlar oyimning bittasi edi. Sovchilar Na'imani yoqtirib, Mohlar oyimning taklifini qabul qilib ketdilar. Mohlar oyim marhum mirzoning uyiga qiz ko'rgali borib ul ham "qizi jajjigina ekan" deb keldi. Kuyavlar ko'rulib ular ham zararsiz topildilar. Shart-u sharoit so'zlashildi: ikki orada qalin-palin degan gaplar yo'q, har kim o'z ulushiga tushkan osh-suvini qiladir, kelinni o'rab chirmab oladir, vassalom.

"Hay etti, huy etti, ikki koski to'y etti" deganlaridek har ikki to'y ham bir hafta ichida o'tti, Na'imaxonim uyoqqa ketib, Nigorxonim buyoqqa keldi. Shunday qilib Solih maxdum xotinliq bo'ldi.

Solih maxdumning maktab ishi ham uchunchi yildan boshlab biroz jonlang'an, bolalar ham o'ttuz qirqqa yetkan edilar.

Solih maxdum o'ttuz yoshlarga borg'anda maktabdorlig'i ham yaxshig'ina shuhrat topadir, shogirdlar soni bir yuzga yetadir. Mehmonxona torliq qilg'anliqdan maktab uchun maxsus bino yopadir, imlo, insho va husnixat mashqi uchun alohida xona ayiradir. Mahdum yolg'iz shuning bilangina qanoatlanmay xotini Nigorxonimni

¹ Mutavaffo – vafot etgan.

² Ma'almamnuniyat – mamnuniyat bilan.

ham ishka soladir, ya'ni uning savodini tuzatib "otin bibi" qiladir. Ikki-uch guzarning qizlari Nigorxonimning sabog'ig'a yig'iladirlar. Qisqasi, maxdum maktabdordlikda yaxshi shuhrat qozong'anidek, uy-ro'zg'orini, yurish-turish, kiyim-solim va boshqa taraflarini ham tuzatib oladir.

Oirq yoshlarida mahallaga imom bo'ladir va maktabini yana ham kengaytirib, shu dahaning har bir tabaqasi ichida "ustoz mulla Solih maxdum" bo'lib taniladir. Masalan, o'zida savod chiqarg'an kosib, savdogar, mullabachcha (madrasa talabasi) va shuningdek yangi bo'g'implarg'a ustozlik unvonini oladir. Hatto keyingi vaqtlarda uning shogirdlaridan xon o'rdasigacha borib kirganlari bordirkim, maxdumning bu muvaffaqiyatini boshqa boblarimizda o'qursiz.

4. MAXDUMNING BA'ZI XISLATLARI

Yuqoridan o'qug'uchig'a bir daraja onglashilg'an bo'lsa kerakki, yaqin yigirma yillardan beri maxdumning kelimi shahar yoki qishloq so'rab turg'an bir bekcha bo'lmasa-da, undan qiyiroq, harholda shahar madrasasida darsgo'lik qilib, vaqfni o'z qabzig'a¹ olg'an bir mudarrisning tushimidan albatta ko'b. Kelimning shu yo'sun yaxshi bo'lishig'a qaramasdan uning tabi'atida harchand tirishilsa ham maxtab bo'lmaydirg'an xususiyatlar bor: xasislikka o'xshag'an holat, tama'girlik kabi odat, ichqoraliq singari harakat va amsoli...

Yosh chog'ida otasi o'lib, qattig'chiliqda o'sdi, uning ba'zi yarashmag'an harakatlari balki o'sha qattig'chiliqning ruhka singib qolg'an yomon ta'siridir. Harholda bizning mundagi vazifamiz maxdumni tahlil qilish emas, balki uning shaxsiga xiyonat va bo'hton qilishdan saqlanib, ya'ni ortdirmay va kamsitmay o'qug'uchig'a butun taqdim eta bilishdir.

¹ *Qabz* – tutam; changal; qo'l osti.

Oyni etak bilan yashirib bo'lmaydir. Maxdumning xasislikka o'xshash holatlari albatta bor edi. Maxdum topib-tutmag'an yillarda bu ishni yo'qliqdan qiladir, desak-da keyingi vaqtlarda ham shu odatini tark etmagani uchun tabi'atida birmuncha xasislik bor ekan, deymiz.

Ko'ylak-ishtonining aksar yetti-sakkiz joyidan yamog'i bo'ladir. Yetti qishdan beri guppi – chopon yangilagani ma'lum emas, faqat qish kelib ketkan savin alak guppinig yengi o'zgaribkina turadir va astarti yil sayin yangidan yangi yamoqlar bilan boyiydir, shu guppi butun umrida birgina martaba va shunda ham maxdumdan beruxsat ammo, Nigor oyimning zo'ri bilan tog'orag'a tushib cho'mildi. Bu kunda bo'lsa to'rt yil burung'i g'usli¹, yetti yillik tusi, turlik-turlik yamog'i bilan sakizinch qish maxdum pochchasig'a sodiqona xizmat qilish uchun bo'g'joma ichida o'ziga kuch yig'ib yotadir. Mahalla kushilari maxdumning bu choponig'a "moltopar" deb ism berganlar, guppi kiyilib chiqilg'an kun maxdumga sezdirmay "moltopar savdodan qaytibti... hali baquvvat, ish qilib yamoqqa charchamasang yana o'n yillingmi, Mamarayim!" deb kulishadirlar.

Qisqasi: besh-olti qayta boshlatilib qo'nji bir qarichg'a kelgan aybaki² maxsi, charmi ust-ustiga uyulib yerdan uch ellik chamasi ko'tarilgan ikki chorak vaznlik kafsh, yoshi mahalla kishilarining ko'blariga ma'lum bo'lmag'an, harchand ehtiyot qilinsa ham necha joyidan popiltirig'i osilg'an oqbo'z salla mahalla kishilarining ermaklaridandir. Bulardan boshqa hayit kunlari va to'ylardagina kiyiladigan banoraz to'ni, sovuq qattig'roq bo'lg'anda ichidan kiyadigan adras guppisi ham bor. Mahalla kishilari banoras to'nni "zarurat" deb atag'an bo'lsalar ham, adras guppiga hali nom qo'yg'uncha yo'qlar, chunki buning dunyog'a kelganiga faqat to'rt-besh yilgina bo'lg'andir.

¹ *G'usl* – yuvinish.

² *Aybaki* – mol terisidan ishlangan sifati past charm.

Kezi kelganda maxdumning yozliq kiyimlarini ham bir sidra aytib ketaylik:yo'lluq, qizil qalami bo'zdan yaxtak, oq bo'zdan jihak yoqaliq keng ko'ylak (chunki tor bo'lsa yirtiladir) va lozim (ya'ni ishton) hamda sarpoychan kiyishka yengilcha sag'ri¹ kafsh, ammo salla qishin, yozin bitta.

5. OILA VA KISHILAR BILAN MUOMALA

Maxdum oilasini ham kiyim-kechak vajidan o'zi kabi tutar edi. Kiyim-kechakdagina emas, hatto oziq-ovqat to'g'rilarida ham uning anchagina kelishimsiz qiliqlarig'a yo'liqlilar edi. Masalan, bir oy to'lmasdan kir yuvishg'a ruxsat bermas, agar Nigor oyimning bir oysiz kir yuvg'anini ko'rib qolsa – “kiyimni tog'orada churutasan!” deb, g'ovg'a solar edi. Ikki haftasiz palovni ko'rmaslar (ozodliq oshlari, albatta mundan mustasno), ko'b ovqatlari ugra, tuppa, mastava, qo'g'urma sho'rba bo'lar edi.

Nigor oyimning qozoni yo'qcha, yelcha qo'shtni faqat palov sharofati bilangina ko'rar edi. Lekin maxdum ba'zi narsalar bilan oshxonani yaxshig'ina mo'liqdirar, masalan: shalg'am, qovoq, lavlagi. Bu to'g'rida xotini harchand rad qilsa ham, qoplab shalg'am, yigirma-o'ttuzlab qovoq xarid qilishini qo'ymas – “shalg'am – Bibi Fotimai Zuhraning duolari barakati, qovoq bo'lsa hazrati Yunusning mo'jizalari”, deb bahosi arzon va lekin xosiyati ko'b bo'lg'an bu mablag'lar² bilan oshxonani to'ldira berar edi. Har hafta bir-ikki martaba qovoq somsa yopdirmay qolmas, ammo – “yog'ni kam sol, qovoqning ta'mini buzadir!” deb ta'kidlashni ham unutmas edi. Uyda non yopilmag'anidek, bozordan ham sotib olinmas, chunki, panjshanbalik non yetib, ortib yotar, hatto ba'zi vaqtlarda bozorg'a ham chiqar edi.

Mahdumning o'qug'uchi bolalar bilan muomalasi juda yaxshi edi. Savog'ini bilmagan yoki sho'xliq qilg'an bola-

¹ *Sag'ri* – ot terisining dum tomon qismidin tayyorlangan charm.

² *Mablag'* – boylik.

larni har qancha so‘kib, koyisa, do‘q urib, davara qilsa ham urmas, bu jihat bilan butun Qo‘qon bolalarining muhabbatlarini o‘ziga jalb etkan edi. Ammo “ozodliq” masalasida bolalardan hech kimni ham afu etmas, boy bolasig‘a “ozodliq” lozim bo‘lg‘an bo‘lsa, albatta undirishka, kambag‘al bolasidan mumkin qadar uzib olishg‘a harakat qilar; bolalar Haftiyak, Qur‘on, So‘fi Olloyor va shunga o‘xshash kitob boshlasalar ozodliq majburiy, maktabdan ma‘zun¹ bo‘lg‘anlarning ziyofat qilib maxdumga sarupo berishlari qoidada bor bo‘lsa ham, lekin aksar bolalar bu to‘g‘rida domlani – “ana-mana” bilan aldab ketarlar, saxiyroq otalar bu marosimni ado etib “ustoz”ni rozi qilmasalar, ammo ko‘bchilik maxdumni ranjitar edilar. Panjshanbalik bo‘lsa maktabning asos haqqi va bulardan boshqa “Qulyog‘a quy-moq – Ammaga bo‘g‘irsoq – Yosing‘a yupqa”² degan gaplar ham bo‘lar edi. Bolalar har yili bir marta “bo‘ryo puli” va oyig‘a bir necha bora “supurgi puli” ham to‘lab turar edilar.

Maxdum mumkin qadar bolalarni o‘z maktabiga jalb qilishg‘a tirishar, ayniqsa boy va bek bolalarini o‘z qo‘lig‘a olish uchun har bir chorani ko‘rar edi. Masalan, boy va a‘yondan birining o‘g‘li boshqa maktabda o‘qub yurgan bo‘lsa, uni bolalar vositasi bilan o‘z maktabiga chaqirar, nima o‘qug‘anini, nimalar bilganini so‘rar, bola savog‘idan yaxshi javob beralmasa “sizda ayb yo‘q, o‘g‘lim, ustozingiz biroz shundayroq odam... xo‘b, xo‘b; bizning maktablarga ham kelib yuring! Men o‘zim sizni juda do‘st tutaman-da!” der edi. Tabi‘iy, bolaning shu kundan boshlab o‘z domlasidan ko‘ngli sovur, tez kunda maxdumning maktabiga kelib kirar edi. Ba‘zi vaqt chet maktab bolalari bilan shunday muomalani ko‘chalarda ham qilar va o‘g‘li bo‘lg‘an boy va ashroflarga ham juda sertakalluf, xoksorona salom berib, tanimasa ham ular bilan so‘rashar, nechta o‘g‘li borlig‘ini va ularning o‘qub-o‘qumag‘anliqlarini, o‘qishg‘a ixloslari-

¹ *Ma‘zun* – ruxsat, izn olgan.

² *Qulyo, Amma, Yosin* – Qur‘ondagi suralar nomi.

ni tekshirib, o'zining ta'limida qo'llang'an yengil usullarini ham birmuncha tiqillatib o'tar edi. Tabiiy, maxdumning bunday harakatlari ko'pincha foydasiz bo'lmas, maktabiga yangidan yangi shogirdlar to'planib turar edilar.

O'z qatoridagi maktabdor domlalarini aslo ko'ralmas, ularga qarshi yuragida umrlik kek saqlar edi. Ba'zi majlislarda yo'suni kelib qolsa – “ha, mulla falonchimi, ko'b bolalarning umrini zoyi' qilyapti, deb eshitaman... shogirdlaridan bir nechasi shikoyat qilishib menga kelishkan edilar... Qanday qilay, shogirdlarim o'zimdand yetib ortsalar ham umrlari zoyi' bo'lmasin, dedim”, der va eshitkuchilarga sez-dirmay raqibini chimchilar; kezi keldi deguncha ikkinchi maktabdor to'g'risida shu yo'sun zamzama so'zlar edi.

Maxdum bo'ychan, olago'sht, siyrak mo'y, oq tan, istarasi issig' bir domla edi. Yoshi ellikdan oshqan, soch va soqolida birmuncha oqlar ko'rinar edi. Kishi bilan so'zlashkanda, ayniqsa, bir narsadan taajjublanganda siyrak va lekin to'g'ri, baquvvat o'skan soqolini tutamlab, o'ng ko'zini biroz qisib qarar, odat qilg'andan bo'lsa kerak, gap orasida “habda” degan so'zni ko'proq ishlatar edi. Domlanning bu “habda”si nima ma'noda qo'llanilar, o'zidan boshqa hech kim bilmagandek, undan bu to'g'rida izoh ham so'ramag'an edilar. Harholda “habba – habhali” yoki “ha, barakalla” bo'lsa kerak. Chunki ul bir narsadan xursand va rozi bo'lg'anda aksar “habba” deb yuboradir.

Shu yergacha bir necha sahifalarni maxdumning ta'rifi bilan to'ldirdiq. Ehtimolki, domlanning g'iybatini ham qildiq va qilarmiz. Lekin shunisidan xotirjam'mizki, yo'qni yo'ndirmadiq, maxdumning sha'nida bor gaplarnigina yozdiq va yozarmiz. Maxdumning hamma nuqsonini yuvib ketarlik bir jumladan so'ng yana o'z ishimizda bo'lamiz:– nima bo'lg'anda ham maxdum o'z zamonasining eng olding'i domlalaridan, Qo'qon aksariyatining savodxon bo'lishlarig'a sababchi ustozlardan, hatto ulug' xizmatlarga kishi yetishdirib berguchi nodir muallimlardan edi.

6. NIGORXONIM

Nigorxonim boshda erdan yolchimadi. Avvalo erining faqirlig'i, boyig'andan so'ng bo'lsa uning zarbulmasal bo'larliq xasisligi bechorani ko'b yig'latdi. "Xotin kishi-ning boshi uy ichining og'ir toshi" emish.. Hozir o'zi qirq yoshqa kirgan bo'lsa, yigirma besh yildan beri shu mum-suk er bilan tiriklik qilib keladir. Bu kun o'n yetti yoshliq Ra'no kabi qizg'a, sakkiz yoshliq Mahmud (Ra'no bilan Mahmud orasida ikki bola nobud bo'lg'an), olti yoshliq Mansur va beshikdagi Mas'udlarga ona bo'ldi.

Nigorxonim Qo'qonning ko'b xotinlarig'a qarag'anda sabrlik va qanoatlik ekan. Dunyoda o'z o'g'lining xasisligiga chidalmagan ona bo'ladimi, hol-buki maxdumning onasi – Mohlar oyim o'g'lining bu qadar ixna¹ va siqqlig'ig'a toqat qilolmay noroziliq yu-zasidan Marg'ilondag'i o'g'lining yonig'a ko'chib ke-tib, o'sha yerda vafot etdi. Nigorxonim ersa tishni tishka qo'ydi, erimdan yayrab-yashnamag'an bo'lsam, qizim-dan va olding'a qo'yg'an o'g'ullarimdan yolchirman, deb umidlandi. Darhaqiqat, sabrlik bu xonim hozirdanoq shu o'z oldig'a qo'yg'an bolalarining biri va to'ng'uchi bo'lg'an Ra'nosining tufaylidan bir qadar ro'shnoliq ko'rib boshladi va oyning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug' ekaniga ishondi.

Bir yamoqchi yoki mardikorchi o'z xotinini uradir, so'kadir, tepkilaydir. Bu hol ularda aksar faqirliq avjig'a mingan kezlarda voqi' bo'ladir. Agar yamoqchi kekirar-lik darajada tomoqni bopta qilsa, ishi o'ngidan kelib is-tiqboli birmuncha ta'minlangandek bo'lsa, darhol vaziyat ishonmasliq ravishda o'zgarib ketadir: gap-so'z joyida, xotinni urish o'rnig'a orqasini silash, so'kish o'rnig'a ya-linish va arzi muhabbat. Xotin ham kechagi kaltak zarbini unutkan, kina o'rnig'a sadoqat; go'yo aytarsizkim, Yusuf Zulayxolarmi deb.

¹ *Ixna* – sirtqi ko'rinishiga e'tibor bermovchi.

Yuqori tabaqa oilalarga kirib qarasaq, munda tamoman boshqacha manzara ko'ramiz: qorin to'q, birar nar-saga ehtiyoj yo'q, istiqbol ta'min va lekin boyag'i foji'a bularda kuchlirak, shuning kabi bu foji'alar muvaqqatiy¹ ham emas, sababini topish ham qiyin. Yaxshi, yamoqchiku yaramas tuzulishka qarshi bo'lg'an kekini ko'zi tinib xotinidan olg'an edi. Ammo keyingilarning turmush sharoitlari yaxshi, hamma narsa o'z orzularicha, bas, shu holda ularning uy mojarolari va bola-chaqani it kabi siqishlari nimadan?..

Shunga o'xshash bizning maxdumning ham g'oyasi birni ikki qilish, beshni o'n qilish edi. Yaxshi kechinish uchun turmas, ammo ko'paytirish uchun yashar edi. Nigorxonimni urmas va lekin urg'andan besh battar qilib siqar edi. Ikki yuz tillodan ko'b oqchasi (bu oqchalarni husuli² to'g'risida keyin so'z bo'lur) va savodlik bo'lg'an bolalar ziyofatidan kiygan ikki sandiqcha sarposi bor edi. Oltindan sarf qilmag'anida ham loaqal shu kiyimlardan na xotinini va na bolalarini foydalanitirar va na o'zini ihnaliqdan qutqarar edi. Buni ham qo'yib turayliq, Nigor oyim yigirma-o'ttuz qizni o'qutib ulardan tushkan "ozodliq" va "panjshanbalik" pullarga ham ega bo'lolmas, har kun deyarlik muhtarab maxdum pochchag'a hisobini batamom topshurib turishqa majbur edi. Maxdum buning evaziga har yil bozorning eng dag'al bo'zidan bir par ko'ylak lozim olib berar, yangi guppi bilan yozliq mursakni bo'lsa, Nigor oyim besh-olti yilsiz ko'rmas edi.

Nigor oyim qisqa bo'yliq, pista po'choq targ'il ko'zlik, zarcha tanlik, yuzidagi onda-sonda chechak o'runlari bo'lmag'anda husndor bir xotin edi. O'z bolalari bilangina emas, hatto shogirdlari bo'lg'an qizlar bilan ham juda yums-hoq muomala qilar, ortiqcha achchig'ilang'an kezlarda "bet-ing qursin" deb, qoshini chimirib olar edi. Eriga o'xshash "ozodliq" uchun bolalarni siqmas, bil'aks "bo'shlig'i" uchun o'zi maxdum tomonidan siqilar edi. Oz va ma'noliq

¹ *Muvaqqat* – vaqtincha.

² *Husul* – hosil bo'lish.

qilib soʻzlar, xotinlar bilan muomalasini boshqa otinbibilarddek yuqoridan turib qilmas, soddacha suhbatlashar edi. Xotinlar maxdum domlaning baʼzi qiliqlaridan kulishsalar ham Nigor oyimning orqasidan gʻiybat soʻzlamaslar, oldida qanday hurmatlasalar, keyinidan ham oʻshancha ehtiromlab, uning maxdumdek ziqna kishining qoʻligʻa qaram boʻlgʻanigʻa achinib “peshana aylanay, qol-u balo”, deyi-shar edilar.

7. RA'NO

Ism bilan jism aksar bir-birisiga muvofiq tushmaydir. Mening yosh vaqtim, ayniqsa, goʻzallik qidirgʻan magʻrur chogʻlarim edi. Oilamizdami, boshqa yerdami, baharhol xotiramda yaxshi qolmagʻan, Lola otligʻ bir qizning chevarligi toʻgʻrisida soʻz boʻldi. Majlis ahli menga yaqin, yaʼni ular oldida husndan bahs ochish uyat boʻladirgʻan kishilar edilar. Shuning uchun menga Lolaning chevarligidan koʻra muhimroq boʻlgʻan “husn”i masalasida izohot soʻrashning imkoni boʻlmadi. Lekin Lola ismining ostida bir malakni koʻrgan – “Lolaning ismiga oʻxshash husni ham bor”, deb oʻylagʻan edim. Shu kundan boshlab Lolani koʻrish hajriga tushdim. Boʻyi yetkan qizlarni koʻra olish bu kunlarda ham amri mahol boʻlgʻanidek mundan oʻn yillar ilgari yana mushkilroq, edi. Necha vaqt “hijron oʻtida yonib”, koʻcha poylab, nihoyat, Lolani suv olish uchun koʻza ushlab koʻchaga chiqqan holatda uchratdim. Burnidagi buloqisidan boshqa (agar buloqi husnga qoʻshilsa) “Lola”likka arziydirgan hech gap yoʻq edi.

Yaqindagʻi bir boladan suv olgʻuchining kim ekanini soʻragʻan edim:

– Lola opam, – dedi.

Bolaning talaffuzi menga “Mola opam” boʻlib eshitildi. Bir necha kunlar bu qizning otini “Lola” deb qoʻygʻanlari uchun achchigʻlanib yurdim. Chunki, afu etasiz, oʻsha kezlarda achchigʻlanishgʻa haqqim bor edi...

Ammo Raʼnoning ismi – jismiga yoxud husniga juda

muvofig tushkan edi. Men rassom emasman. Agar menda shu san'at bo'lg'anda edi, so'z bilan biljirab o'lturmas, shu o'runda sizga Ra'noning rasmini tortib ko'rsatar, qo'yar, faqat menga Ra'no gulining suvigina ko'proq kerak bo'lar edi.

Solih maxdum xasis, ta'magir, harholda sajiyasi e'tibori bilan uni yaxshilar qatorig'a qo'yib bo'lmaydir. Va lekin tabi'at xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberadir. Shunga o'xshash tikanlik yog'ochdan xush islik, latif ko'runishlik Ra'no yaratilg'an edi.

Bizning o'zbeklarda, ayniqsa Qo'qong'a maxsus bir tus, sariqqa moyil bir tus bor. Lekin bu tusni kesdirib sariq deb bo'lmaydir. Chunki biz og'riq kishining tusini sariq deymiz. Zarcha, za'far tuslari ham bunga dag'alliq qiladirlar. Ta'birimiz qo'pol tushmasa, bu go'zal qiz, och ra'no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaratilg'an edi. A'zoda o'skan tuklarga ham haligi tusning ta'siri bo'ladir. Ra'noning sochi gungurt-qora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham quyoshda bir oz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi. Shunga o'xshash Ra'noning ko'zida ham buning asari ko'ruladir: mudavvarga¹ moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qarag'anda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar edi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi. Qoshi tutash kabi ko'rinsa ham ko'ndalang yotqan ikki qilich orasini nafis bir quyulib ko'tarilish ajratib turar edi. Burni hech bir munaqqidg'a² berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turg'an, nafis irinlarning yuqorig'i qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oy kulcha ham deb bo'lmas, kishiga kulib qarag'anda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishlik shakl hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilg'an holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar Ra'noning orqa, o'ngini tutib yotar, qaddi uzunliq bilan qisqaliqning o'rtasi, do'nduq barmoqla-

¹ *Mudavvar* – to'garak.

² *Munaqqid* – tanqidchi.

rining jimjilog'ida xina gullari, harholda bu qiz yolg'iz Qo'qonningg'ina emas, umuman Farg'onaning kuylariga qo'shulib maxtaladirg'an go'zallaridan edi.

Ra'no Nigor oyimning to'ng'uchi, bu yil o'n yetti yoshni to'lduradir. Savodni otasidan o'qub, o'n to'rt yoshida ibtidoiy maktab pro'g'ramida bo'lg'an barcha darslarni bitirgan, masalan: diniy qismdan – "Haftiyak", "Qur'on", "Chahor kitob", "So'fi Olloyor", "Maslaki muttaqin", adabiyotdan– Navoiyning barcha asarlari, devoni Fuzuliy ma'a¹ Layli Majnun; Amiriy, Fazliy va shulardек, chig'atoy-o'zbek katta shoirlarining asarlari; forsiydan – Xoja Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil, xusnixat, insho va boshqalar. Bu kunlarda bo'lsa bir tomondan, qizlarga saboq berib onasiga ko'maklashsa, ikkinchi tarafdан, otasida kofiya (arab nahv va sarfi) hamda Shayxi Sa'diyning "Guliston"idan dars oladir va shuning qatorida o'zi yaxshi ko'rgan chig'atoy-o'zbek shoirlarining badi'a asarlaridan alohida bir majmu'a tuzub yuriydir. Ba'zan "ovlog'roq joylarda" o'zicha manzumalar to'qusa ham, biroq bularning isi o'zidan chetka chiqmaydir. Agar to'qug'an she'r yoki manzumasi o'ziga ma'quldek tushsa, faqat bir kishigagina ko'rsatib oladir. Va ul kishi ham bu sirni chetka chiqarmaydirg'an ishonchlik o'z kishisi.

Qisqasi biz yuqorida Ra'noning she'riy bir husnini ko'rganimizdek, uni fazl va zakovatda ham o'tkan xon zamonlari asrining nodir uchraydirgan yakto fozila qizlaridan sanaymiz va sanashg'a ham o'zimizda majburiyat his etamiz.

Ra'no qancha jiddiy bo'lsa ham yana unda bolalik tabi'ati butun ko'yi saqlanadir: ukalarining o'yuniga komil huquqli bir a'zo tariqasida ishtirok etadir, onasining ko'zini chalg'itib o'qug'uchi qizlar bilan jallashib oladir, qizlar saboqlarini bilmasalar arazlab, ularni o'qutmay tashlab ketkan chog'lari, arzimagan gapdan tez mutaassir bo'lg'an kezlari ko'b bo'ladir. Ra'no o'zining munday harakatlariga qarshi onasidan

¹ Ma'a – bilan.

yaxshi-yomon mukofot olmasa ham, ko‘pincha otasidan tanbih eshitadir. Koyish eshitkani uchungina emas, uy-ro‘zg‘or to‘g‘rilarida onasini siqib ushlaganidan va fohish tangligidan¹ ranjib otasini uncha xushlamaydir. Otasidan achchig‘lang‘an kezlarda onasig‘a jiddiy qilib: “Hamma ayb o‘zingizda, otamdan ko‘ra tuzukroq erni topib tegsangiz munchalik qiynalishib yurmas edik”, deb bo‘g‘ilg‘an Nigor oyimni kulduradir.

Qattig‘ ranjigan bir kun otasi – Solih maxdumga bag‘ishlab qiziq bir hajv yozg‘an va “o‘z kishisiga” ko‘rsatib uni kuldurgan edikim, biz kulgulik uchun bu o‘rung‘a bir necha misra‘ini ko‘chiramiz:

*Yog‘lar to‘kilsa yerga yotib yalar taqsirim,
Bo‘lsa bozorda pastlik sotib olar taqsirim.
Menim uchun bir zirak, Ra‘nobonug‘a jevak²,
Desa oyim – “Ne kerak?!” yumma talar taqsirim.
“Quloq teshish fazl emas, pulni topish hazl emas,
Jevak taqish farz emas!” g‘avg‘o solar taqsirim.*

Muhtaram o‘qug‘uchini qahramonlarimizning bir qismi bilan tanishdirishni shu yerda to‘xtatamiz.

Ularning ichki va tashqi tabi‘atlari yaxshi yeshilmag‘an bo‘lsa, hikoyamizning davomida yana ham ochilib va kengayib borar, deb ortiqcha tafsiyaga kirishmadik.

8. BIR O‘RDALIQ

Maxdumning havlisi uch qabat edi. Ko‘chadan birinchi qabatda mehmonxona, maktabxona va mashhxona edi. Ikkinchi qabat murabba³, yarim tanob chamasi boqcha, bunda shaftolu, olma, anjir kabi mevalik daraxtlar va bir

¹ Fohish tangligi – ortiqcha siquv.

² Jevak – qizlarning bu kunda isti‘moldan qolg‘an ko‘krak ziynati (mual.)

³ Murabba’ – to‘rtburchak, kvadrat.

necha kekxa so‘ri toklar qulp urib o‘sqan edilar. Maxdumning bolalar kuchidan yaxshi foydalang‘ani uchun bo‘lsa kerak, boqchani har bir qarishi bo‘sh qolmag‘an, unda har turluk ko‘katlardan bor edi. O‘rtadag‘i so‘rining osti bir yarim gaz ko‘tarilib ishlangan sufa, sufaning uch tarafiga yoz gullari ekilgan, rayhon va boshqa chechaklar atrofka o‘z atriylarini ongqitib yotar edilar. Birinchi qabatlardan kirgach, boqchani sufasi hamda ichkariga yuruladigan yo‘llar bor edi.

Hozir mezon¹ oyining ikkinchi haftalari, boqchani mevalari yetilinqirag‘an, ayniqsa so‘ridagi qora husayni uzumlardan qo‘yo bollar tomib yotar edi. Yo‘llarga suv sepilgan, sufaga gilam solinmasa ham gullik kiyiz to‘shali, uch tarafiga ko‘rpachalar yozilgan edi.

Maxdum etni uyga berib chiqq‘andan keyin ikki soat chamasi husnixatdagi bolalar bilan shug‘ullandi, oradan “abjad” so‘zini durust yozib chiqarg‘an bir bolani qo‘lini bog‘lab uyiga yubordi. Bola uyidan “qo‘l eshar” olib keldandan so‘ng hammaga javob berib, bu kungi vazifasini tamomladi.

Maxdum mashqxonadan chiqib ichkari kirishga adim uzg‘an holatda darbozadan sipohi kiyimda bir kishi kirdi va maxdumga tabassum bilan salom berib, yaqing‘a yurib keldi. O‘rdani devonxona xizmatchilari kiyimda bo‘lg‘an bu kishini maxdum o‘z umrida birinchi martaba ko‘rat edi. Javob salomdan keyin ko‘rishdilar. Maxdum taraddudlanib, maqsad so‘rashdan o‘ng‘aysizlanib mehmonni mehmonxonaga boshladi. Mehmon ham takallufanmay domlani orqasidan mehmonxonaga kirdi, o‘lturishdilar, so‘ng fotiha o‘quldi. O‘rdaliq tabassum ichida maxdumga qarag‘andan so‘ng yig‘ishtirinib oldi.

– Xato qilmasam janoblari mirzo Anvarning ustozlari bo‘lsalar kerak?

– Faqir...

– Uy ichlari bilan xo‘b salomatmilar?

¹ Mezon – 22-sentabr – 21-oktabr.

– Alhamdulillah.

Maxdunga kutulmagan ravishda mehribon muomala qilg‘uchi bu o‘rdaliq qirq yoshlar chamasida, uzun bo‘yliq, qora uzun soqolliq, simobi sallasining peshini tushirg‘an qoracha tuslik bir yigit edi.

– Kaminalari ham, – dedi o‘rdaliq, – Mirzo Anvar bilan birga devonxonada ishlayman. Balki quloqlarig‘a chatilg‘an bo‘lsa kerak, ismim Sultonali mirzo...

– Xo‘b, xo‘b, – dedi kulib maxdum, – Anvardan eshitkanim bor edi, janoblarining tavsiflarini eshitkanman. Nachuk xudo yorlaqadi? Faqirxonag‘a tashriflari bilan bisyor xushnud bo‘ldim.

– Adabsizlik bo‘lsa ham, – dedi mirzo Sultonali, – muborakxonalarig‘a bostirib keldim. Bunga ham burodarim Mirzo Anvarning muhabbati majbur qildi.

Sultonalining bu keyingi so‘zi maqsadni bir daraja domlag‘a onglata yozdi. Kayflanish, huzurlanish maxdumning yuzida o‘runlashqan edi. Ko‘zini qisinqirab Sultonaliga qaradi.

– Xo‘b, xo‘b, – dedi maxdum, – mulla Muhammad Rajab marhumning o‘rnig‘a bosh munshiy ta‘yin qilindimi, qo‘lim tegib bu to‘g‘rida Anvar bilan so‘zlasholmadim?

– Hozir ta‘yin qiling‘uncha yo‘q, erta-indin ta‘yin qilin-ar, deb turamiz.

– Ko‘b yaxshi, nomzadlar bordir?

– Bor, – dedi Sultonali, – bir necha nomzadlar haz-rati xong‘a manzur qiling‘anlar, jumladan shoir Madhiy, mulla Shahodat mufti va boshqa yana bir nechalar. Masmux‘ingiz¹ bo‘lsa kerak garchi o‘zi rizoliq bermasa ham bir necha mirzolar shogirdingiz Mirzo Anvarning ham nomzadini xolis ariza bilan janobga manzur qilg‘an edik. Umid xudodan, yorlig‘ Mirzo Anvarga qoyim² bo‘lur, deb turamiz.

¹ *Masmu‘* – eshtilgan.

² *Qoyim* – qaror.

Maxdum soqolini tutamlab shipka qaradi. Go'yo Sultonaning keyingi ikki jumlasiga qaysi yo'sun muqobala qilishdan o'jiz edi.

– Bir necha yaxshilarning Anvarga bo'lg'an husni tavajjuhlarini eshitkan edim, – dedi maxdum minnatdor ohangda, – ammo faqirg'a shunisi mushkilroq ko'rinadirkim, basharti Anvar bosh munshiylik vazifasiga yorlig' olg'undek bo'lsa, bu lavozimotni ado qila olurmi, kaminaning nazarimda bosh munshiylik alalxusus ul janobning huzurlarida behad ulug' va mushkil ko'rinadir?

Sultonali yengilcha kulib qo'ydi:

– Bosh munshiylik lavozimoti borasidagi fikringiz darhaqiqat to'g'ri, – dedi, – ammo Mirzo Anvarning uhda qila olishi muhaqqaqdir¹. Zero, Anvarning bu boradagi iste'dodi janoblardan ko'ra kaminaga ma'lumdur, bu to'g'ridan xotirjam bo'lsinlar.

– Darvoqi, Anvarga ko'b mehnatim singgan, – dedi maxdum mahtang'ansumon, – bir qarish yoshidan boshlab kaminaning ta'limida o'sti, o'z qo'limda tarbiya topqan necha yuz, balki minglab shogirdlarim ichida ko'b tavajjuhim² shu bolag'a bo'ldi. Ushbu sababdan ham munchalik musta'id³ bo'lg'an bo'lsa ajab emas, deb o'ylayman... Va lekin holog'i⁴ so'zim shuning uchundirkim, fazli va iste'dodi kofiy⁵ bo'lsa ham yoshliq, kam tajribalik qilmasmukin, deb mulohaza qilurman.

– Bo'stoni ma'rifat va gulshani haqiqat, – dedi Sultonali, – Imomi A'zam rahmatullohi alayhi⁶ o'n ikki yoshlarida darsgo'lik qilib va hokazo kutubi mutabarraka

¹ *Muhaqqaq* – haqiqat.

² *Tavajjuh* – e'tibor.

³ *Musta'id* – qobiliyatli, iste'dodli.

⁴ *Holog'i* – haligi.

⁵ *Kofiy* – yetarli.

⁶ *Imomi A'zam (taxallusi, melodiy – 699–767)* – ismi Abu Hanifa Nu'mon ibni Sobit. Islomdagi hanafiya mazhabining asoschisi.

ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an¹ ekanlarkim, bu karomat janoblaridan po'shida emasdir. Bas, indal'uqalo² yoshliqning hech bir nuqs va ahamiyati yo'q, ammo fazl-u zakovat lozimdir. Masalan, kaminangiz tahsilda "Aqoid" g'acha³ bordim va qariyb o'n yildan beri mirzoliq qilurman. O'z hunarimda yaxshi tajriba ham ortdirdim, shuning bilan birga nafsilamrni iqrar etishka majburmankim shogirdingiz Mirzo Anvardan ko'b daraja quyidaman: tahrirda⁴, taqrir⁵ va faroizda⁶ Anvaringizning yordamig'a muhtojman. Holbuki yoshim undan barobar katta, men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an... Anvarning zakovatiga yolg'iz men emas marhum munshiy mulla Muhammad Rajabning o'zi ham tahsin qilar, ajoyib o'g'lon deb qo'yar edi. Meni Mirzo Anvarni bu o'rung'a sa'i qilishim⁷ bo'lsa bir g'araz yuzasidan emas, xolisonadir. Agar g'arazg'a hisoblansa, masalan: "Birarta noahlning qo'l ostida ishlagandan, ahlining jag'ida tishlangan ma'qul" so'ziga binoandir. Lekin Mirzo Anvar nima uchundir biz bir necha mirzolarining ra'yimizga qarshi tushib, bizdan ranjib yuriydir. Hatto janobg'a bir ariza kirgizib, menim nomzadim yanglish ko'rsatilibdir, men bu vazifani uhda qilolmayman, deb uzr bayon qilmoqchi emish. Uning bu yo'sun inodi nima uchun, bilalmadik... faqir, og'aynilar tarafidan garchi adabsizlik bo'lsa ham huzurlariga iltimos uchun keldim. Avvalo Mirzo Anvarga otaliqlari, soniyan ustozliqlari bor. Siz janob targ'ib qilsangiz va kengash bersangiz qabul qilar, deb o'yladiq.

¹ *Kutubi mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an* – tabarruk kitoblar yozishg'a ham boshlag'an ekanlar.

² *Indal'uqalo* – oqillar nazdida.

³ Ilgarigi tahsilda tolibning masalan: "Ozomil", "Kofiya", "Sharhi mullo Jomiy", "Muxtasar" yuqoriroq darajada "Aqoid" (Ollohning borligini tasdiqlovchi ilm), so'nggida esa "Tafsir" ilmlarini o'qiganligiga qarab ilm darajasi belgilangan.

⁴ *Tahrir* – yozish.

⁵ *Taqrir* – matnning mazmunini tushuntirish.

⁶ *Faroiz* – musulmonchilik qoidalarini o'rganish ilmi.

⁷ *Sa'i qilish* – undash, da'vat etish.

– Habba! – dedi maxdum xursandlik bilan, – bu to‘g‘rida yaxshi so‘zlashmag‘an edik, so‘zlasharmiz, inshoolloh ko‘nar.

– Salomat bo‘lingiz, taqsir.

Maxdum soqolini ushlab ko‘zini qisdi:

– Boya peshin asnosida, – dedi, – qavmlar kaminadan istifisor¹ qilishdilarkim, “o‘g‘lingiz Anvar munshiy ta‘yinlanar emish, ushbu axbor to‘g‘rimi?” deb... Mazmuni shaharga ham mashhur bo‘lg‘an ekan-da?

– Balki, – dedi kulib Sultonali va birozdan keyin ohista sir yo‘sunida qilib so‘zladi, – o‘rda ichidan bir nechalarimiz ustoz mulla Muhammad Niyoz domlag‘a² va haramdan Og‘acha oyimg‘a³ Anvar to‘g‘risida iltimos qilishdiq. Shuning uchun Mirzo Anvarning bosh munshiy ta‘yin qilinishig‘a shubha qilmaymiz. Faqat uni ko‘ndirilsa bas.

– Va lekin, – dedi maxdum nihoyatda ochilg‘an qiyo-fatda, – bu tadbirlaringiz beandoza ma‘qul bo‘libdir, ya‘ni masalan, janobg‘a domla shog‘ovul va malika xonimlarni vosita qilishlaringiz...

– Biz ham shunday o‘ylaymiz. Endi umid xudodan, natija ham orzumizcha bo‘lg‘ay.

– Inshoolloh.

– Demak, Mirzo Anvarni ko‘ndirish vazifasi odobsizliq bo‘lsa ham sizga qoldi-da, taqsir? – deb Sultonali takror so‘radi.

– Xotirjam’, – dedi, maxdum qanoat bilan, – albatta no-insofni ko‘ndirsamiz kerak.

Shundan so‘ng Sultonali o‘zining bu yerga kelganini Anvarga bildirmaslikni ta‘kidlab, o‘rnidan tur-di. Maxdumning aztahidil “mohazarimiz⁴ bor edi” deb qistashig‘a qarshi uzr aytib xayrlashdi. Maxdum aksar o‘z uyiga kelguchi kishilarga qilmaydirg‘an favqulodda bir takalluf bilan uni darbozag‘acha uzatib chiqdi.

¹ *Istifsor* – so‘ramoq.

² *Xudoy orning shog‘ovulboshisi* – ilmiya vaziri, “Tarixi Shahruhiy”ning muallifi, shoir (*mual.*).

³ *Xudoyorning suyukli xotuni* (*mual.*).

⁴ *Mohazar* – taom.

9. O'PKA VA HAZIL

Istiqbolning shirin xayollarig'a ko'milgan holda maxdum asr namozi uchun tahorat olar edi. Tahoratda tartibni nioya qilish sunnat¹, ammo maxdum tarki sunnat qilmoqda. Hatto o'quladig'an duolarni ham o'runsiz ishlatmakda edi. Maxdum shu yo'sun betartib tahoratlanib ichkariga kirdi. Nigor oyim oshxonada mantilarni qasqong'a terib qozong'a uyar, Ra'no bo'lsa ayvonda kichkina ukalari orasida o'lturar edi.

Dadasi yo'lakdan ko'rinish bilan Ra'no Mas'udni ko'tarib turdi. Va qoziqdag'i salla-choponni olib ayvon muyushig'a keldi. Bolalar ham dadalari oldida adablanishdilar.

– Anvar akang kelmadi, sufa yolg'iz, – dedi maxdum, chopon, sallani kiya-kiya, – asrga borib kelgunimcha, sen sufaga chiqib tur-chi, Ra'no.

– Xo'b.

Otasi chiqib, ketkach, Ra'no qo'lida ukasi bilan tashqarig'a yo'l soldi. Uning ketidan Mahmud va Mansurlar ham chopishdilar.

– Ra'napa, Ra'napa! – deb Mansur yig'i aralash o'zidan chopib o'tmakchi bo'lg'an Mahmudning ustidan Ra'no opasig'a arz qildi. Ra'no boqchaning sufasiga yeta yozg'an edi. Mansurning yig'i shovquni yana ham kuchayib raqobat o'ti yonib ketkach, Ra'no to'xtab Mahmudni koyishka majbur bo'ldi:

– Mahmud, Mahmud, esi yo'q Mahmud!

Mahmud to'xtadi, ammo Mansurdan olding'a o'tkan edi. Mansur bu mag'lubiyatka chidalmay asabiylanib, yerga o'lturib oldi va dunyoni buzub faryod qo'pordi. Ra'no kelib Mansurni turg'izdi va kiyimiga o'lturgan changlarni qoqti:

– Yig'lama, opasi, yig'lama, – dedi, – hali dadasi Mahmudni dum-dum! Qarab tur-chi, sen Mahmud, otang kelganda aytnasammi?!

¹ *Sunnat* – odat.

Mansur “Ra’napa”sining himoyasidan so’ng uning yetagida sufaga qarab yurdi. Ammo Mahmud ancha ezilgan edi:

– Dadam yima¹ qilardi? – deb so’radi turg’an joyidan.

– Kelsin-chi, hali. Tunovi kungi chiviq esingdan chiqdimi?

Mahmud javob beralmadi. Uning ko’zida achchiq aralash qo’rquv bor edi. Ra’no kichkina ukasi bag’rida sufaga chiqib o’lturdi. Mansur “Ra’nopa”sining yelkasiga suyanib, yo’l ustida serrayib qolg’an Mahmudga g’olibona bir turda istehzo qilar edi. Mahmud bu holga ortiq chidab turolmadi. O’zining yengilishga sababchi bo’lg’an Ra’nodan o’ch olmoq maqsadida:

– Mullataning xotini, mullatning xotini... yey, yey, yey!

Ra’no kuldi:

– Qarab tur, qarab tur, sen adabsiz, – dedi va Mahmudga hujum qiladig’andek qo’zg’alib qo’ydi.

– Bildim, bildim: mullataning xotini, mullataning xotini! – dedi Mahmud va ichkariga qarab qochti.

Ra’no kulimsirab Mansurga qaradi:

– Shundaymi, men mullataning xotinimi-a? – deb so’radi.

Mansur javob o’rnig’a yo’lakka qaradi va so’yunchi ichiga sig’mag’an holda sufaning zinasiga yugurdi va qichqirdi:

– Mullata, mullata telli, telli!

Ra’no ham yo’lakka qarab qizarinib ketdi va oldig’a tushib taribsizlangan sochini orqasig’a tashlab tuzatindi. Yo’lakda ko’ringan yosh yigit (“mullata”) sufaning yo’li bo’yincha kelmakda edi. Qora chiviq beqasamdan harir to’n kiygan mavzun qad Anvar birinchi qarashdayoq ko’zga do’ndiq va ko’rkam ko’rinar edi. Qora surmalik ko’zi Ra’noda ekan, o’ziga yugurib kelguchi Mansurga yo’l ustida cho’nqayib quchog’ini ochti. Mansurning yuzidan o’pkach, ko’tarib sufaga yurdi. Anvarni qarshilamoq uchun bo’lsa kerak, Ra’no ham o’rnidan turib sufaning zinasiga yaqinlashdi. Va tabassum aralash – “Hormang” dedi.

¹ *Yima* – nima (*mual.*).

– Sog‘ bo‘ling.

Anvar sufaga chiqib, Mansurni yerga qo‘ydi. Kafshini yesha-yesha Ra‘no tomong‘a engashib, o‘ziga talpinib turg‘an Mas‘udning yuzidan o‘pti va uni Ra‘nodan oldi. Mas‘ud Anvarning qo‘lig‘a o‘tkach, sapchib guvrandi va qiyqirib tovlandi. Ra‘no ikki qo‘lini uzatib “kel menga, kel” dedi. Mas‘ud buralib Anvarning bag‘rig‘a siqildi. Kulishdilar. Anvar bolani o‘pib so‘ydi. Ra‘no Mas‘udni yandi: “Sen qarab tur, biji bola” dedi. Anvar bolani ko‘targancha ko‘rpachaga o‘lturdi. Chap tizzasiga Mansur yopishdi va uning yonig‘a Ra‘no qo‘shildi... Shu yo‘sun ikki orada birmuncha vaqt Mas‘udni so‘yishdilar: Anvar bolani Ra‘nog‘a bergandan keyin simobi shohi sallasini olib yostiqa tashladi va ro‘ymoli bilan qop-qora bo‘lib chiqa boshlag‘an mur-tini tuzatdi. Ra‘no qarshida tik turar edi.

– Tinchlikmi?

– Betinchlik, – dedi kulib Ra‘no.

– Ayni muddao ekan bo‘lmasa... Ha, aytkandek, – dedi Anvar o‘lturgan sufasiga ishorat qilib, – bu kun joy katta soling‘an?

– Mehmon kelar emish.

– Yolg‘oning qursin, Ra‘no, – dedi Anvar kulimsib, – qanday mehmon?

– Men qayoqdan bilay, qanday mehmon... fotihaga kishilar kelar emish, deb eshitdim.

– Fotihasi qanaqa?

– Bilmasam qanaqa?

Anvar o‘ylanib, yana kulimsidi:

– Sening fotihang bo‘lmasin?

– Menim qanday fotiham bo‘lsin, men hali tirikman.

– Teskariga burma, Ra‘no, balki seni erga bermakchidirlar?

Ra‘no qizarib turdi-da, yana gapni kulgulikka oldi:

– Meni kimga berar emishlar?

– Senimi? – dedi kulib Anvar, – seni xondan boshqa kim olsin?

Ra‘no qo‘lidag‘i ukasiga qarag‘an holda:

– Siz shunga maslahat bersangiz... men qandog‘ qilay, – dedi va Mansurni chaqirdi, – tur Mansur, ketamiz.

Ra’noda achchig‘lanish namoyishi bor edi. Anvar Ra’nodagi bu o‘zgarishdan o‘ngg‘aysizliqqa tushdi:

– Ra’no, – dedi. Ra’no zinadan tushib boshlag‘an holda to‘xtadi, – chinini so‘zla, mehmon kelishi aniqmi?

– Mehmon kelishi aniq, ham keldi, – dedi Ra’no jiddiy.

Anvar ajablandi:

– Mehmon keldi?

– Keldi.

Anvar tevarakka qarandi:

– Qani mehmon?

Ra’no qo‘li bilan Anvarning o‘ziga ishorat qildi:

– Ana mehmon, – dedi.

Anvar kuldi:

– Me mehmonmi?

Ra’no jiddiy ravish bilan:

– Albatta, siz bizga mehmonsiz.

Anvar yana kuldi. Biroq uning bu so‘ngg‘i kulishida kuchlanish bor edi:

– Men sizga mehmonmi?

Ra’no kulimsib yer ostidan Anvarga qaradi va qo‘lidag‘i xarxasha qilib boshlag‘an bolani ovitish uchun tebrandi.

– Bilmasam...

Ra’noning yuzidan boyag‘i jiddiyat yo‘qolg‘andek edi. Anvar ham ma’noliq hazilni tashlab chin hazilga o‘tdi:

– Mehmonning qorni och, Ra’no, – dedi, – albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirg‘andirsiz, deb o‘ylayman. Bu kungi taomingiz ismini lutfan marhamat qilsangiz edi.

– Mehmonning vazifasi, – dedi Ra’no javoban, – izzati bilan o‘lturish va oldig‘a qo‘yg‘an narsani maxtab-maxtab yeyishdir...

– To‘g‘ri aytasiz, otin bibi, – dedi Anvar, – biroq bu kungi mehmondorchilig‘ingiz ham kechagidek ugra bilan bo‘lsa, maxtab-maxtab qo‘lingizg‘a qaytarib berishim ham aniqdir.

Ra'no butun tovshini qo'yib kulib yubordi:

– Bu kun qo'g'urma sho'rbag'a, – dedi Ra'no kulgi ichida, – qattig' non to'g'rab yeysiz, jaz o'rnig'a shalg'am chaynaysiz.

– Ofarin, – dedi Anvar, – bu kungi mehmondorchilig'ingizdan qariyb mamnun bo'lading'ang'a o'xshayman. Agar mumkin bo'lsa, shuni ham bilsamki, bu kungi shalg'am sho'rba katta otin bibining qo'llaridan tanovul qilinadirmi yoki kichik otin bibining?

– Mehmon uchun buning farqi yo'qdir...

– Biroz yanglishasiz Ra'nobonu, – dedi Anvar, – chunki qo'ldan-qo'lning katta farqi bor.

– Farqi bo'lsa... bu kun kichik otin bibining qo'llaridan shalg'am sho'rba tanovul qilasiz.

– Bu holda afu etasiz, Ra'nobonu... Basharti kichik otin bibining qo'llaridan tanovul qilading'an bo'lsa, shalg'am sho'rba emas, bizning uchun qush sho'rbadir.

Bunga qarshi Ra'no nimadir aytmoqchi bo'lg'an edi, tashqaridan oyog' tovshini sezdi, Anvarga bir kulib qaradida, Mansurni yetaklab ichkariga chopdi.

10. XAYRIXOH BIR O DAM

Ra'no ichkariga qayrilmasdan boqchag'a maxdum kirdi va tashqarini chaqirdi:

– Marhamat Shahidbek, marhamat!

Ra'no ichkariga kirishi bilan domlanning orqasidan harsillagan, gursillagan elli yoshlar chamaliq semiz bir kishi ko'rindi. Ko'k sallasi manglayining usti bilan o'ralib, o'siq qoshi qovog'ig'a yotqan bu bekning belidagi kumush kamari benihoyat o'sib tushkan qornini yuqorig'a ko'tarib turish vazifasini ado qilar edi.

Eshik ostida Shahidbek bilan maxdum oralarida onglashilmasliq yuz berdi:

– Siz yuring!

– Siz yuring!

– Men rozi!

– Adabsizlik bo‘ladi-da, xrrr...

Ortiqcha takallufni Shahidbekning o‘zi qabul qilsa ham g‘o‘shni qabul qilmas edi. Takallufdanib o‘ltursa borg‘an sayin o‘ziga behuzurlik ortar edi. Shuning uchun maxdumning oldig‘a tushib jo‘nadi va yo‘l ustida “Mirzo Anvar ham kelgan ekan, xrrr...” deb qo‘ydi.

Anvar ularni qarshi oldi, sufaga chiqdilar. Shahidbek Anvar bilan entika-entika ko‘rishkach, joy ko‘rsatilmasdan oq sufaning to‘rig‘a o‘lturib oldi. Chunki zinadan chiqishda ancha ezilgan, takallufgacha kutishka toqati qolmag‘an edi. Fotihadan so‘ng o‘lturgan yerida ust to‘nini yeshdi, belidan kamarini olib yonig‘a qo‘ydi, sallasini chiqarib yostiqlarning ustiga tashladi va ro‘ymoli bilan manglayidag‘i terlarini artib o‘zini yelpidi:

– Xo‘b salomatmisiz, mirzo, xrrr?

– Shukur, o‘zlaridan so‘rasaq?

– Alhamdulillah.

So‘ngra maxdum Anvardan hol so‘radi:

– Biroz kechikdingizmi, Anvar?

– Zarurroq ishlar bor edi.

– Sarmunshiy qazo qilib, – dedi Shahidbek, – hamma og‘irliq sizning ustingizga tushkan bo‘lsa kerak, mirzo, xrrr?

– Shunday, – dedi Anvar, – lekin ba‘zi vaqt viloyatlarga oshig‘ich yuboriladig‘an noma va farmonlar chiqib qoladi. Shunday kezlarda hatto tunab ishlashka ham to‘g‘ri keladi.

Shahidbek qayta boshdan manglayig‘a terilib qolg‘an terlarini artdi:

– Iloji yo‘q, iloji yo‘q...

Anvar yer tegidan maxdumga ko‘z qirini tashlag‘ach, o‘rnidan turib to‘nini yeshdi va zinaga borib kafshini kiya boshlag‘an edi, maxdum buyurdi:

– Ichkariga kirib, xabar oling, taom tayyor bo‘lg‘an bo‘lsa, olib chiqsangiz ham ma‘qul.

– Xo‘b.

Anvar ichkariga ketdi. Uning orqasidan kuzatib turg‘an Shahidbek maxdumga qaradi:

– Mirzoning tarbiyangizga kelganiga ko‘b bo‘lg‘an chiqar?

– Qariyb o‘n to‘rt yil.

– O‘z farzandlaridek bo‘lib qolg‘an-da?

– Undan ham afzal.

– Ojizalari ham yetib qolg‘an bo‘lsa kerak?

– Inshoolloh.

– Xudo yosh bersin, – dedi Shahidbek, – mirzoni o‘zlariga domod¹ qilsalar ham bo‘lar ekan, xrrr...

– Ushbu mulohazamiz ham yo‘q emas, – dedi maxdum. – Mudomiki, bolani yoshlig‘idan o‘z farzandimizdek parvarish qildi, endilikda o‘zimizga domod ham bo‘lsin, deb ojizamizni so‘ratg‘uchi ko‘b oliy nasab xonadonlardan qat‘i nazar qilib kelamiz...

– Barakalla, – dedi Shahidbek, – asli insof shudir... Ikkilamchi, domodliq uchun nasabdan ilgari ilm-u adab, fazl-u kamol lozimdirkim, bu ham o‘zlaridan maxfiy emas, xrrr...

– Habba, – dedi maxdum ko‘zini qisib, – biz ham shu gaplarni mulohaza qilib qoldiq.

Shahidbek maxdumning mahalla ahllaridan bo‘lib, Xudoyorxon zakotchilarining biridir. Mundan ilgari Shahidbekning maxdum bilan uncha yaqinlig‘i yo‘q va hatto o‘zg‘an yillarda mahalla kishilaridan ba‘zilarini maxdumning imomatiga qarshi qo‘zg‘atib yurg‘an edi. Domla bilan do‘stlashish tarixi ersa ikki-uch kundan beridir. Chunki shu kunlarda Anvarning sarmunshiy bo‘lish ehtimoli shaharning katta-kichiklari orasida so‘zlashilib qoldi. Shu ehtimol natijasida maxdumning do‘st va dushmanlari o‘ylashg‘a majbur bo‘ldilar. Jumladan, bizning Shahidbek zakotchimiz ham shu bir necha kunning orasida qariyb bir chorak etini yo‘qotayozdi. Chunki zakotchilar qizman bosh munshiy qo‘l ostidag‘i moliya beklari dirlar. Agarda Shahidbek maxdum bilan aloqasini tuzatmagan holatda Anvar munshiy ta‘yinlanib qolsa, birar “foji’a”

¹ Domod – kuyov

bo‘lish ehtimoli bor edi. Shahidbek fikricha, go‘yo maxdum Anvarga: “Falonchibek falon vaqtda menga munday adovat qilg‘an edi. Endi fursat kelganda sen uni zakotchilikdan bekor qil”, deb buyurar, Anvar ham ustozining so‘zini yerda qoldirmay sarmunshiy bo‘lg‘an kunidayoq Shahidbekni xizmatdan bo‘shatdirar edi...

Shahidbek Anvarning sarmunshiy bo‘lishini, tabiiy, xohlamas edi. Ammo Anvarga qarshi bir ish qilish kuchiga ham molik emas edi. Garchi, hozirda Anvarning sarmunshiy belgilanishi bir ehtimol bo‘lsa ham, Shahidbek har ehtimolga qarshi chora ko‘rib qo‘ymoqchi bo‘ldi. Mundan uch-to‘rt kun ilgari maxdumga yaqinlashish andishasida avvalo unga iqtido¹ qilib, namoz o‘qudi (ilgari maxdumning orqasida namoz o‘qumas edi). Xuftan namozidan keyin xalqaga kirib maxdumning tilovatiga soye’ bo‘ldi. Ikkinchi kun ertalabki namozdan so‘ng maxdumga salom berdi va undan ahvol so‘rab: ...”Eshitib juda xursand bo‘ldim, har nachuk sarmunshiyning o‘z kishilarimizdan bo‘lg‘ani yaxshi; bu to‘g‘rida o‘rdaliq og‘aynilarg‘a iltimos ham qilib qo‘ydim”, dedi. Maxdum o‘z ishida qancha pishiq bo‘lsa ham, lekin do‘st bilan dushmani ajratolmas, yana to‘g‘risi – necha yillik adovatlarni ikki og‘iz shirin so‘z yoki besh pul manfaat yevaziga unutib yuborg‘uchi edi. Bunda ham shunday bo‘ldi: “Bachchataloq adovatni tashlab shaytong‘a hay beribdi. Anvarning sarmunshiy bo‘lishig‘a so‘yunibdir, shaytoni zo‘r bo‘lsa ham, insofi chakki emas”, deb Shahidbekka do‘stona muomala qildi va Anvarning ishi to‘g‘risida bilgani so‘zladi; hali asr namozig‘a chiqqanda yana Shahidbek bilan uchrashib so‘zlashdi va Anvar “ahmoq”ning bu ishka norizolig‘idan shikoyatlandi. Shahidbek biroz o‘ylag‘andan keyin: “Men o‘zim Mirzo Anvar bilan bir so‘zlashay bo‘lmasa...”, dedi. Chunki basharti Anvar bosh munshiy bo‘lib qolsa va bunda o‘zining ham ishtiroki bo‘lsa albatta... ha-deya. Shu mulohazada Shahidbekning ko‘zi allaqancha joylarni ko‘rib oldi.

¹ *Iqtido* – taqlid qilish, ergashish.

– Mirzoning uyda bo‘lish vaqtini aytsangiz, o‘zim oldig‘a kirar edim, – dedi.

Anvar “bekor gap, anchayin bo‘lmag‘ur gap”, deb maxdumning bu to‘g‘ridag‘i savollariga ahamiyatsizgina qilib javob berar va shuning uchun maxdum ham bu kungacha masalaga ishonchsiz qarab kelar edi. Alhol ersa bu gap butun Qo‘qon xalqi og‘zida so‘zlanib qoldi va buning ustiga Sultonali mirzo maxdumdan jiddiy iltimos ham qilib ketdi. Shu sabablarga binoan maxdumning nazarida Anvarni ko‘ndirish masalasi jiddiylashkan va Shahidbekning haligi so‘zidan keyin o‘z yonig‘a ko‘makchilar, kengashchilar olish luzumini ham his etkan edi. Shu mulohaza bilan Shahidbekning haligi taklifini ma‘lmamnuniyat qabul qildi:

– Habba... alhol Anvar uyga kelgan bo‘lsa kerak; lozim topsangiz men bilan birga marhamat qilingiz, – dedi.

Shahidbek Anvar bilan so‘zlashkali va uni ko‘ndirgali kelgandek ko‘rinsa ham, aslida g‘arazsiz odam emasdir.

II. MAHDUMNING TAHDIDI

Anvar o‘rtag‘a dasturxon yozib, ikki lagan manti chiqarib qo‘ydi, uch kishi qamti o‘lturib, manti tanovul qilishdilar. Taom asnosi Shahidbek sekin-sekin maqsadg‘a yondashib keldi.

– Xalq og‘zida duv-duv gap, – dedi manti chaynab, – go‘yo siz marhum sarmunshiy o‘rnig‘a nasb¹ qilinar emishsiz, deb... Bu haqiqat gapmi yoki ovozami, yaxshi payqolmadiq. Bu so‘zning haqiqatini hozir o‘zi sizdan eshitamizku va lekin sizga xayrixoh bo‘lg‘an taqsim va mendek kishilarni bu shoyi‘a² benihoyat xursand qildi, xrrr... Darhaqiqat, bu martabaga nihoyatda layoqatingiz bor ekanini o‘rda arboblardan ham eshitamiz...

¹ *Nasb* – tayinlash.

² *Shoyi‘a* – yoyilgan, tarqalgan xabar.

Shahidbek soʻzni shu joygʻa keltirib maxdumga qaradi. Maxdum soqolidagʻi xamir ushogʻini olib, mehmonni laganga targʻib qildi.

– Kecha va oʻtkan kunlarda, – dedi maxdum lagandan olgʻan mantisini qoʻlida ushlagan koʻyi, – bu shoyiaʼlargʻa men ham ishonmagʻandek edim. Ammo bu kungi dovruq meni ham taajjubka qoʻydi. Voqiʼan Anvar sarmunshiylikka mansub qilinsa ne gʻaroyibligʻi bor? Alhamdulillah, fazli kofiy, aqli solim¹, isteʼdod boʻlsa boz inchinin²...

Anvar qoʻli laganda ekan, kulimsib qoʻydi. Shahidbek kech harorati va manti issiqligʻi taʼsirida yana oʻbdan terlagan edi. Roʻymoli bilan manglay va boʻyin terlarini artar ekan, Anvarga qaradi:

– Xoʻsh, Mirzo Anvar?

– Shunday gaplar bor, – dedi Anvar, maxdumga koʻz qirini yuborib, – ammo bu gaplar menim xohishim va ragʻbatim xorijida boʻlmoqda. Shuning uchun bu shoyiʼalargʻa ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdum bilan koʻz urushdirib oldi.

– Yaʼni siz sarmunshiylikni xohlamaysiz? – deb soʻradi.

– Albatta.

– Sabab?

– Sababi shulki, – dedi Anvar, – men buningdek masʼul, ayniqsa, tantanalik vazifalarga havaskor emasman.

– Albatta, shunday-ku, – dedi Shahidbek, – ammo kishi, alalxusus³ sizga oʻxshash yigitlar hamisha bir oʻrunda oʻlturib qolmaydilar. Tajriba, isteʼdodlari oʻskan sayin, yuqoriroq martabalarga mina boradirlar. Shuningdek, sizni ham yuqori martabaga koʻtarmakchiga oʻxshaydirlarkim, xrrr... buni sizning havaskorligʻingiz emas, fazlingiz taqozo qilib, bunda siz asosan har qancha qarshi boʻlsangiz ham, xrrr... layoqatingiz yana sizni bu xizmatni qabul qilishgʻa majbur etadir.

¹ *Aqli solim* – sogʻlom aql.

² *Inchinin (inchunin)* – shuningdek.

³ *Alalxusus* – xususan.

– Kishilar mubolag‘a qilg‘andek menda iste‘dod yo‘q, – dedi Anvar, yerga qarag‘an holda. – Undan keyin o‘rdag‘a kechagina borg‘an menga o‘xshash yoshlarning “bosh mirzo bo‘laman”, deb umidlanishlari ayni bir kulgidir. Ya‘ni, demakchimanki, bu vazifa tama‘ida o‘n, yigirma va balki o‘ttuz yillab ko‘zini to‘rt qilib kelgan munshiylar, mufti va shoirlar bor. Ularning yonida menga o‘xshash bir yosh tajribasizning ham tama‘lanishi kulgi emasmi? Ayniqsa, o‘rdadag‘i urfi odatlarni va tajribalarni o‘z ko‘zidan va boshidan kechirib turg‘an kishilar tomonidan bu shoyi‘ani durust deb ishonilishiga taajjub qilaman...

Shahidbek qo‘lini artar ekan kuldi:

– Shu ishonchsizlig‘ingizning o‘zi ham bir bolaliq.

– Bolaliq, bolaliq, – deb qo‘ydi maxdum.

Manti tanovul qilinib bitdi. Maxdum laganlar tegini ichib-yaladi. Fotihadan so‘ng, lagan va dasturxonlarni ichkariga eltmakchi bo‘lg‘an Anvarni Shahidbek to‘xtatdi:

– Laganlarni qo‘yib turing-chi mirzo, ilgari haligi masalani yeshaylik.

Anvar qo‘lidag‘i dasturxon va laganni sufa labiga qo‘yib o‘lturdi. Maxdum gulduros bilan kekirib, ustidan “alhamdu-lilloh” ham deb oldi.

– Xo‘sh, Mirzo Anvar?

– Gap boyag‘icha, bek aka, – dedi Anvar, – bu masala ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdumga qaradi. Maxdum Anvarni jerkti:

– Arziydirmi, yo‘qmi, axir, so‘zga qulod ber-da, Anvar bolam.

– Xo‘b, marhamat qilsinlar.

– Eshitishimizga qarag‘anda, – dedi qo‘lini o‘ynatib Shahidbek, – janobg‘a manzur qiling‘anlar orasida sizning nomzadingiz bor ekan.

Anvar kulimsidi:

– Bor deb eshitdim.

– O‘rdadag‘i ishonchlik kishilarning so‘zlariga qarag‘anda, yorlig‘ sizning otingizg‘a bo‘lar emish.

– “Bo‘ldi” bilan “bo‘lar emish” orasida katta farq bor.

– Xo‘b, – dedi o‘zini yelpib Shahidbek, – biz bu ikki-sini bir yoqqa qo‘yayliq-da, ikki oradan “basharti bo‘lsa” fe‘lini olayliq, xe-xe-xe... Basharti yorlig‘ sizning ismingizga bo‘lib qolsa, siz shunda nima qilasiz?

Anvar kulib maxdumga ko‘z qirini tashladi.

– Siz bu “basharti bo‘lsag‘a ham ishonmang, bek aka.

Maxdum xo‘mrayib Anvarga qarab qo‘ydi. Shahidbek yana so‘radi:

– Axir, shu ehtimolga qarshi javob bering-da, xrrr.

– Men iste‘fo va uzr arizasi berar edim...

– Hamoqat!¹ – dedi maxdum va teskari qarab oldi.

Shahidbek taassuf qilg‘an kabi boshini chayqadi:

– Bu so‘zingiz bilan boyag‘i gapingizga qarshi bordingiz. Boya “mendan boshqa bo‘ladirg‘anlar ham bor, men bu ishka umidlanmasam ham bo‘ladir”, degandek qilg‘an edingiz, hozir ersa boshqa narsani aytasiz, xrrr.

– Kufroni ne‘mat, non tepkulik, – dedi maxdum. Anvar yana kulimsidi, ammo jiddiy tus olg‘an edi:

– Xayr, kishilar o‘ylag‘andek, mening mirzoboshiliqqa iste‘dod va layoqatim ham bo‘lsin, agar yorlig‘ bersalar, bu vazifani qabul ham qilayin, – dedi, – ammo anovi – yigirma-o‘ttuz yildan beri shu mansabning qayg‘usida kelgan kishilar tinch yotadir, deb o‘ylaysizmi, har zamon oyog‘imdan chalmaydirlar deb ishonasizmi? Mana shu andishada tuban va ahamiyatsiz bo‘lsa ham, hozirg‘i xizmatimni a‘lo ko‘raman va shu mulohaza bilan taqsim aytkanlaridek, kufroni ne‘mat qilmoqchi bo‘laman.

Shahidbek maxdumga qaradi, maxdum Anvarga qarshi chiqdi:

– Sen o‘z ishingni bilib qilsang, vazifangda sustlik ko‘rsatmasang, – dedi, – senga butun olam dushman bo‘lg‘anda ham bir mo‘yingni xam qilolmas. Chunki haq hamisha g‘olibdir, haqsizlik ersa mag‘lub. Tuhmat va bo‘hton xavfida ma‘rakadan² yuz o‘gurish – yigitlar-

¹ *Hamoqat* – ahmoqlik.

² *Ma‘raka* – jang maydoni.

ning ishi bo'lmas. Chunonchi, ushbuning misoli turkiyda ham bor: «Chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmagan», deb qo'rqqoq kishilarni masxara qiladirlar. Shunga o'xshash sen ham chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmaguchilar xilidan bo'lsang... men yanglishib yurg'an ekanman-da, bolam!

– Haqiqat... – deb kuldi Anvar va biroz o'ylanib to'xtaldi. – Haqning haqsizliqqa g'olib kelganini og'izda eshitsam ham, shu choqqacha amalda ko'ralmadim, – dedi, – masalan, mendan ham o'zingizga ravshanroqdirkim, mirzolardan Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjonlarning boshig'a qanday falokatlarni solmadilar, holbuki haqiqatda ular xon o'ylag'ancha xiyonatchi kishilar emas, faqat bu uchavining yomonliqlari bir necha adovatlik mirzolarining to'quma tuhmat va bo'htonlari edi¹, Ayniqsa, o'zim bir necha yildan beri o'rdada ishlab, shuningdek o'z ora fisq-u fasodlarni har kun uchratmakdaman va shuning uchun bulg'anch bir muhitda munday talashliq vazifani o'z ustimga olishdan xazar qilaman.

– Sening misoling, – dedi maxdum, – nodiran voqi'adir... Agar shunday hodisalarni o'ylab tursang, o'rdada emas, hatto ko'chada ham yurishing maholdir. Baxting bunchalik

¹ Bir vaqt Xudoyor, «odil podshoh» bo'lmoq niyatida mazkur uch mirzoni maxfiy ravishda viloyatlarga jo'natib, ularga: «Zolim beklarim, poraxo'r qozi va boshqa amaldorlarim bo'lsa, menga bilib beringiz, men ularning jazolarini beraman», deb buyuradir. Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjon – bu uchavi viloyat, tumanlarda necha vaqt maxfiy kezib, bek, qozi, umuman, mansabdorlarni tekshirib chiqadirlar. Ularning to'g'ri baho berishlari natijasida ma'lmurlardan qariyb to'qson foizi zolim va poraxo'r ko'rsatiladirlar. Xon bu holg'a hayron bo'lib, o'rdadan bir necha kishilarga sirni ochadir. Bu kishilar boyag'i uch mirzoning raqiblariidan bo'lib, xong'a ig'vo qiladilarkim: «Mirzolar o'zlariga pora berguchilarni yaxshi ko'rsatib, bermaguchilarni yomon ko'rsatadirlar. Yo'qsa sizning ovoni adolatingizda shunchalik yomonlar bo'ladimi? Bu ko'mamaklar nafs so'ziga kirib, janobingizning aksar sodiq qullaringizni sizdan yuz o'gurishlariga va saltanatingizga raxna solishg'a sababchi bo'lmasinlar», deb «odil podshoh» bu ig'vog'a laqqa uchib, mazkur uch mirzoning quloq-burunlarini kesib, o'zlarini o'rdadan haydashka va ular ko'rsatkan o'n foiz yaxshi kishilarni ham ishdan olishg'a buyuradir. Anvar esa yuqorida shu voqi'ag'a ishorat qilmoqdadir.

kulgan ekan, jabonat¹ bilan davlat qushini qo'ldan uchurish kufroni ne'mat, bolam!

– Ha, taqsir, – dedi Shahidbek, – ayni hikmat so'zlaysiz... Ukam Mirzo Anvar, baxt degan narsa yigitka butun umrda faqat bir martaba qaraydir, xrrr, agar shunda mahkam tutib qolsangiz, xo'b, bo'lmasa hamisha otning keyingi oyog'isiz-da.

– Tilak va tashviqotlaringiz xolisona bo'lg'ani uchun tashakkur aytaman, – dedi Anvar, – yana shu holda meni ma'zur ko'rasiz...

Maxdum yana qizishdi, o'ng ko'zini qisib, bir yoqlama Anvarga qaradi. Chunki ul juda achchig'i chiqqan kezlarda kishiga shu xilda qarar edi.

– Men kim, Anvar?

– Siz... Siz ustozim...

– Bas, ustozingning, – dedi maxdum, – shu kungacha qaysi ta'limidan zarar va qaysi kengashidan zoeg'lig' tortding?

– Nafdan boshqa hech. Lekin o'z umrimda bir gustoxlik² qilmoqchiman.

Maxdum yana achchig'lanib, bir-ikki tamshandi:

– Boshqa narsaga gustoxlik qilsang qil, illo hozirg'i inodding ayni hamoqat! – dedi qo'lini paxsalab, – agar men senga ustoz va ota bo'lsam, bu ishka quloq qoqma, illo o'zing bil, tuzukmi?!

Anvar indamadi, chunki maxdum keyingi jumla bilan ma'lum bir tahdidgacha borib yetkan edi.

– Qizishmang, qizishmang, – dedi Shahidbek, – Mirzo Anvar siz o'ylag'an yigitlardan emas. Albatta, Mirzo Anvar aytkandek, xrrr... o'rdada o'shanday gaplar ham yo'q emas va lekin men azmoyishchi³ bo'lsam, xrr, shuni aytib qo'yayki, o'rdadag'i kattadan kichik Mirzo Anvarga hurmat bilan qaraydir. Chumolini og'ritmag'an kishiga kim ham adovat qilsin – xrrr...

¹ *Jabonat* – yuraksizlik, qo'rqqoqlik.

² *Gustox* – adabsiz, andishasiz; erkin, erka.

³ *Azmoyish* – mushohada, o'ylash.

– Habba! – dedi maxdum, – endi nima qoldi; orada go‘daklik xavfidan boshqa hech gap yo‘q... Oyig‘a qirq tillo vazifa, anvo‘i hadyai shohona, yana – eldan ko‘riladigan obro‘, hurmat, hay, hay, hay...

Maxdumning keyingi jumlasini Anvarni kulimsitdi. Kuchlanib jiddiyatini saqlag‘an holda:

– Hozircha meni bosh munshiy qilib yorlig‘ berganlari yo‘q, – dedi, – shuning uchun bu to‘g‘rida so‘zlashish menga qolsa hali ertaroq ko‘rinadir.

– Men ham buni bilib turibman, bolam Anvar – dedi maxdum. – Basharti bu martabani xudoyi taolo senga nasib qilsa, haligidek bolaliq aqling bilan nobud qilib qo‘ymag‘il, deb so‘zlayman. Eshitishimga qarag‘anda, janobg‘a bir ari-za yozib, uzr bayon qilmoqchi emishsan...

– Kim aytdi?

– Kim aytkanini qo‘yaber, ammo boyag‘i harakatlaring bu kori baddan ham qaytmaslig‘ingga bizni ishontiradir. Darhaqiqat, ushbu xabar to‘g‘rimi?

– Sizga arz qilg‘an kishi balki bilib so‘zlagandir... Basharti siz bu fikrimni ma‘qul topmasangiz.. albatta majburman.

– Habba, – dedi maxdum tamom ochilg‘an qiyofatda, – go‘daklik lozim emas, jabonat ko‘b mazmum¹ sufat, «Osilsang ham baland dorg‘a osil» maqoli ko‘b purhikmat so‘z.

Maxdum shu gapni aytish orasi qone² va mag‘rur Shahidbekka qarab oldi. Chunki ul bu mag‘ruriyatka ikki jihatdan haqli edi; «basharti siz ma‘qul ko‘rmasangiz...», deb Anvar o‘z rizolig‘ini maxdumning yolg‘iz shaxsi bilan bildirdi, ham shu jumla bilan ustozidan boshqalarning o‘z ra‘yiga qarshi bora olmasliqlarini onglatdi.

Yaxshig‘ina tushurilgan manti va odatdan tashqari entikib, halloslab ko‘b so‘zlash natijasida Shahidbek charchab, yostiqqa suyanib qolg‘an edi. Shuning uchun

¹ Mazmum – ayb, yomon.

² Qone – rozi.

ul ikki oradag‘i onglashishni yonboshlag‘an ko‘yi tabrik etdi:

– Balli, mirzo, balli, gap shunday bo‘lsin, xrrr...

Bir-ikki piyola choy ichishkandan so‘ng, maxdum bilan Sahidbek fotiha o‘qub, shom namozig‘a qo‘zg‘alishdilar. Anvar Shahidbekni o‘rta eshikkacha kuzatib bordi. Shahidbek Anvar bilan xayrlashar ekan:

– Inshoolloh yorlig‘ olarsiz, deb o‘ylayman... Bir necha zakotchilar to‘g‘risida siz bilan kengashadigan gaplar ham bor. O‘z farzandimizdek yigitsiz, sizning mirzoboshi ta‘yinlanishingiz bizga ayni muddao, – dedi.

– Yovda bo‘lsa, tezagi tegar emish. Anvar o‘z bolangizda.

Anvar ularning so‘ziga qarshi majhul bir vaziyat saqlag‘an holda bosh qimirlatib sufaga qaytdi.

12. BAXMALBOFDA FAQIR BIR OILA

Anvar 1267¹-nchi hijriya miyonalarida Qo‘qonning Baxmalbof mahallasida² faqir bir oilada dunyog‘a keldi. Onalar tuqqan bolalarini sizga «tilab-tilab olg‘an falonim», deb, otalar «xudoy bergan o‘g‘ulcha» deb taqdim etadirlar. Ammo bizning Anvar bo‘lsa onasining «tilab-tilab olg‘ani» emas va otasi ham uni «o‘gulchag‘a» hisoblamag‘an edi. Otasining kasbi bo‘yoqchilik, hamisha yarim belidan nil suviga cho‘milib yotqan bir kambag‘al va bir qarich, ikki qarich bolalardan beshtasiga dada edi. Shu besh bolaning yonig‘a izzatsiz, hurmatsiz oltinchi «mehmon» bo‘lib, bizning Anvar qo‘shildi. Ya‘ni Anvar tilab oling‘an bola emas, dadasi bilan onasining tilaklariga qarshi, faqat ularning baxtsizlik va qashshoqliqlarig‘a xizmat qilg‘uchi bo‘lib tug‘ildi. Bola tilab olinsa, so‘yinch-quvonch, nog‘orachi-surnaychi va shunga o‘xshash cho‘zma-chalpak, is-charog‘ marosimlari nuqsonsiz ijro etiladir. Ammo Anvarning dunyog‘a

¹ Milodiy hisob bilan 1850–51-yillar.

² *Baxmalbof mahalla* – duxoba to‘quydurg‘anlar mahallasi (*mual.*).

kelishi munday marosim, tantanalar va orzu-havaslar bilan bus-butun aloqasiz edi. Masalan onasi o'z yonig'a doya chaqirib takallufflanmadi, to'ng'uch qizi Nodiraning ko'magida tug'di; bolalarini qo'ni-qo'shnig'a so'yinchi uchun chiqarmadi. Chunki qo'shnilarning qaysi holingg'a tug'ding?» yoki «o'zi o'lgur it mizojmi?», deb ta'na qilishlaridan cho'chidi.

Shu holda yetti-sakkiz kunlab Anvarning dunyog'a «tashrifi» sir bo'lib kechti. Anvar ohorliq yangi yo'rgak ko'rmaganidek, og'alaridan birining eski beshigiga to'q-quzinchi kun belandi emas, tiqildi.

Anvarning «chillasi charog' ko'rmagan» bo'lsa hech borki yo'qdir, biroq yigirma kunlab beshikda ismsiz yotishi qiziqdir, chunki yangi «qadrlik mehmon»ga ot qo'yish na otasining esiga va na onasining xotirig'a kelgan edi. Oradan yirima kun o'tsa-ku, bolag'a ism qo'ymasalar, deb ota-onani ayblash og'ir. Balki Salim bo'yoqchining tiriklikdan qo'li bo'shamag'andir. Anorbibining bo'lsa olti bolaning xarxashasidan qulog'i tinchimay miyasi suyulgandir, harholda bu «qadrlik» bolaning oti muhtaram mahalla imomi tarafidan qo'yilmag'anidek, ota-ona tomonlaridan ham nasib bo'lmadi. Ism qo'yish vazifasini yigirma ikkinchi kunlarda o'n ikki yoshliq Nodira ado qildi.

Nodira o'z yaqinlaridag'i maxdumlardan birining bolasini yaxshi kiyimi, ayniqsa, yoqimliq eshitilgan «Anvar» ismiga suqlanib, havaslanib yurar edi. O'ylab-netib turmadida, yangi chaqaloq ukasining otini ham «Anvar» deb atadi va beshikda chalqancha yotib, nursiz qora ko'zlari bilan dadasining faqir hayotig'a «razm qo'yg'an» bu chaqaloqning tevaragidan aylanib, «Anvarjon, Anvarjon!» deb xitob qila boshladi. Shuni ham aytib qo'yish kerakki, Anvarning dunyog'a kelishini birdan bir tabrik etib so'yingan shu Nodira edi. So'ngroq yana unga onaliq martabasida qolg'uchi, hatto shu kungacha Anvarning eng mehribon kishisi bo'lib kelguchi yana shu Nodiradir.

Shu yo'sun Salim bo'yoqchining mavridsiz laylaklari ichida bemahal g'urрак bo'lib Anvar ham yashay boshladi.

Bolalari ko'paygan sayin Salim akaning ishi ham keyinga ketkanidek, kundan kun, ehtiyojdan ehtiyojg'a o'tib borar edi. Anvar uch yoshqa kirganda, besh yillardan beri Salim akaga yopishib olg'an bobosir kasali uning yoqasidan olib yiqitishg'a muvaffaq bo'ldi. Ya'ni Salim aka qonsirab, darmonsizlanib yotib qoldi. Muolajaga pul kerak, mundan ham ilgari oilaning umumiy kasali bo'lg'an oziqqa ham shu narsa kerak. Salim bo'yoqchi sarmoyasidagi nil, tuz va shunga o'xshash dastmoyalarni sotib muolaja qildirg'an bo'ldi. Dard ancha ulg'ayg'an edi. Bu chiqimlar foyda o'rnig'a zarar keltirdilar. Do'kon dastgohini sotib, ro'zg'or qildi. Bular ham bitkandan keyin bu oilaning og'ir kunlari boshlandi. Ochliq, yalang'ochliq, ayniqsa kasal boqish.

Shu qish ayniqsa qattiq kelgan edi. Sovuqdan saqlanish uchun ularning hozirliklari yo'q. O'pkasiga sovuq tegdirib Salim akaning to'rtinchi bolasi o'ldi. Ko'klamga chiqar-chiqmas Salim bo'yoqchining o'zi ham dunyo bilan vido'lashdi. Buning ustiga Anvar, yana ikki og'asig'a qizamiq toshib bir bola munda ham o'lib berdi. Shu yo'sun olti oy ichida Anorbibi eridan va ikki bolasidan ayrilib, to'rt go'dak orasida tirik beva bo'lib qoldi. Nodiraning bo'yi cho'zilib qolg'an, har nachuk bir joyini topib ketar, ammo uchta yosh bolaning ishi qiyin edi. Eridan bolalarning tarbiyasiga yaroqliq hech gap qolmag'an, bir-ikkita xum, uchto'rtta mo'ndi va shunga o'xshash rezrov, boshqa bir balo ham yo'q. Anorbibi mehnat bilan yashab, yetti-sakkizni tug'ib, yoshi ham qirqlarg'a borib, tusiga ajin kirib, keksaymasa ham qarimsiq bo'lib qolg'an, shuning uchun birartaga tegib olishi to'g'risida o'ylash ham behuda.

Anorbibiga o'xshash tul xotinlarning qiladigan ishlari har kimga ham ma'lum: mahallada dasturxonchilik, boylar eshigida oqsochliq, hunarmandroq bo'lsa – kinnachilik va hokazo. Anorbibi shu hunarlarning hamasiga ham qobiliyat e'lon qilib, bolalarini boqish fikriga tushdi. Va bu orada qizi Nodirani bir bo'zchi bolasig'a uzatib, yukini ham biroz yengillatdi.

13. TANIYSANMI, SHU JAJJI QIZNI?

Falakmi kajraftor, turmushmi bemaza, harholda Anvarlarning tole'i yana pastlik qildi. Bir kun Anorbibi biravnikida yumush qila turib to'sindan og'rib qoldi, bir soatning ichida tilidan ham ayrildi. Zambilga solib o'z uyiga keltirib tashladilar. Bolalarning fig'oni falakka chiqdi. Kuyavi tabibga yugurdi. Natijada yurak falajiga yo'liqqani ma'lum bo'lib, shu kun kechasi hatto uch qo'dagi to'g'risida bir og'iz vasiyat qilolmay vafot etdi. Mozorg'a eltdilar. Tobut oldida ikki og'asi bilan olti yoshliq Anvar ham yig'lab bordi.

O'n bir yoshliq Temir, to'qqiz yoshliq Qobil va Anvarlarni tarbiya qilish og'irlig'i Nodiraning ustiga tushdi. Marhuma onasining yodgorlari bo'lg'an bu uch bolani begonalar qo'lida xor qilib qo'yishni Nodira istamasa ham, erining faqirlig'i bunga mone' edi. Ta'ziya kunlari o'tkandan keyin o'g'ulliqqa deb so'rag'anlarg'a ikki bolani berib yubordi va Anvarni o'zi bilan olib, onasining qaqir-ququrlarini bir aravaga ortib erining uyiga keldi.

Nodira onasi o'rniga Anvarning boshini siladi, yuvib-taradi va Anvarning istiqboli uchun qayg'urdi. Otasi va o'z erining kasblariga yaxshi baho bermagani uchun Anvarni boshqa kishi qilmoq fikriga tushti. Uni o'qutmoqchi, hatto madrasalarga yubormoqchi va shu yo'sun mullaliq darajasiga yetkuzib, otasining uyiga charog'chi qilmoqchi edi. Anvarni o'zlari turg'an mahalladan bir guzar nari bo'lg'an Solih maxdumning maktabiga berdi. Anvar «taxta»dan o'qush boshladi, zehnining tiniqlig'idan bo'lsa kerak, o'n bir yoshida savodi chiqayozdi. Biroq o'qishda qancha baxtli bo'lsa, peshanada o'shancha baxtsiz edi. Shundog'ki, Nodira ikki bolaliq bo'lg'an edi. Eri: «Ukangga yedirib-kiydiraymi yoki o'z bolalaringnimi? Ukangni kishiga shogird berib yubor», deb Nodirani qistashg'a turdi. Bechora Nodira og'ir holda Anvarni kishiga shogird berib, o'qushini zoye' qilishg'a ko'zi qiymaydir, eriga muqobala uchun hech

bir mantiq topolmaydir. Chunki erining holi o'ziga ma'lum. Shu yo'sun yana bir yil o'tib, Anvar to'g'risida eri bilan achchig'-tiziq bo'lg'an bir kun paranjisini yopinib ko'chaga chiqdi va to'g'ri Solih maxdumning uyiga bordi. Shu vaqtlarda Solih maxdumning onasi Marg'ilong'a ketmagan edi.

Nodira Mohlar oyimg'a yig'lab hasrat qildi. Hamma sarguzashtlarini birma-bir so'zladi. Shu bola uchun eridan chekkan izolarini chizib:

– Ulug' dargohlaringizga shu yatim bolaning umri zoye' bo'lmasmikin, o'qushi juvanmarg qilinmasmikin, deb keldim. Bir parcha nonlaringizni ayamay, yatim boshini silasalaringiz, deb keldim, – dedi.

«Qush tilini qush biladir», deganlaridek, Nodiraning samimiy arzi bandachiligi Mohlar oyim bilan Nigor kelinning yuraklarini ezdi va shu onda Mohlar oyim maktabxonadagi bolalar ichidan Anvarni chaqirtirib oldi. Anvar kelishkan, do'ndiq bola edi.

– Domlasi maqtaydirg'an o'zimning zehnlilik bolamku, – dedi Mohlar oyim Anvarni ko'rishi bilan va Nodiraga taskin berdi.

– Xo'b, qizim, xo'b, pochchasi boqmasa boqmasin, men o'zim boqaman, o'qutib katta mulla qilaman.

Anvar pochchasining keyingi kunlardagi dag'al muomalalari sababini o'ylab, xafalanib yurar edi. Mohlar oyimning haligi so'zi bilan masalaga tushundi va yatimona boshini quyi soldi. Bu holdan opasi ta'sirlanib, ko'ziga yosh oldi.

– Yig'lamang, juvon, – dedi Mohlar oyim, – yo'qliq qursin – yo'qliq. Pochchasi kambag'al bo'lsa, unda ham gunoh yo'q, hamma gap taqdiri azaldan. Yaxshi: bu kundanoq bola siznikiga bormaydir, o'z yonimda o'g'lim bo'lib yotadir. Oting nima, katta yigit?

– Anvar...

– Oh, oting ham o'zingga o'xshash chiroylik ekan... Manovi do'ndiq qizni taniyasanmi?

Shu o'rtada o'ynab yurg'an olti yoshlar chamaliq Ra'no yugurib kelib, Mohlar oyimning bag'rig'a kirdi. Anvar o'zidan ham do'ndiqroq Ra'noga qarab kuldi:

– Ra’noxon, – dedi.

Mohlar oyim Ra’noni bag’ridan chiqarib buyurdi:

– Bor, Anvar akangga salom qil!

Ra’no kelinlarcha Anvarga salom qildi va jazb qiling’andek Anvarning yaqinig’a borib to’xtadi.

– Ko’rish, Anvar! – dedi oyim.

Anvar Ra’noni bag’rig’a olib quchoqladi. Shu holda Mohlar oyim kulimsidi.

– Agar o’lmasam, shu do’niq qizimni berib, Anvarni o’zimga kuyav qilaman.

Anvar uyalib bag’ridag’ini bo’shatib yubordi. Xotinlar kulishdilar. Shu yo’sun Nodira Mohlar oyimdan juda xursand bo’lg’ani holda uyiga qaytib ketdi.

O’z uyida bir nonxo’r ortishi maxdumga, albatta, yoqmas edi. Biroq, onasining ra’yini qaytarishdan ham o’jiz edi. Shundog’ ham bo’lsa, “tomog’i-ku, yengil, kiyimi og’irroq. Kiyimini opasining ustiga qo’ymabsiz-da” – dedi. Mohlar oyim “Kiyimi bir gap bo’lar. Kishilar masjid, madrasa solg’anda, biz bir yatim boqsaq, arzimaydimi? Senga og’irliq qilsa, o’z bisotimdan kiyintirarman, bolam”, – dedi.

Anvar o’n ikki yoshida uchunchi oilani ko’rdi. Lekin bu oxirg’isi Anvar uchun har jihatdan ham qulay bo’ldi: o’qushini davom etdirar, qorni panjshandalik nonlar bilan to’q, ust-boshi yamoq bo’lsa ham, yalang’och emas edi. Bu uchunchi oilaga ko’chishda Anvarni eng xursand qilg’an narsa maktabdagi bolalarning ozor berishlaridan qutilishi va domlaning asrandi o’g’li maqomini olishi bo’ldi. Bolalar uni ehtirom qilmasalar ham unga burung’icha yomon muomala qilishdan hayiqib qoldilar. Anvarga bu uyda ortiqcha yumish ham yo’q, chunki har qancha uy xizmatlari maktab bolalaridan ortmas, o’qushdan bo’shag’an vaqtini Ra’noni o’ynatib kechirar edi.

O’n uch yoshida maktab pro’g’rammasini bitirib, yosh bo’lsa ham xalfalik, ya’ni domlag’a ko’makchilik qila boshladi. Va har kun bolalar ozod bo’lg’andan ke-

yin maxdum unga kofiyadan¹ dars berar va “Gulistoni” Sa’diydan bir necha band o’qutib, ma’nosi bilan yodlatar edi.

O’n besh yoshida maktabni yolg’iz o’zi idora qilish darajasiga yetkanidek, yaxshig’ina forsiyxon va bir daraja arab tiliga oshno bo’ldi. Maxdum mundan bir necha vaqt ilgari-lar Anvarni madrasaga uzatish to’g’risida so’zlanib yursa ham, hozir bu gapni og’zig’a olmay qo’ydi. Chunki maktab ishida yalqovlanib Anvarga suyanib qoldi va madrasa masalasini unutdirish maqsadida, arab, fors nahv sarfidan² o’zi dars berishka kirishdi.

Maxdum Anvarga shu jihat bilan inoq edi. Ammo Mohlar oyimning Anvar bilan muomalasi xolis va samimiy bo’lib, ul Anvarga o’z bolasidek mehribon va har vaqt: “Ko’nglingni buzma, Anvar yigit; ko’rasanmi shu jajji qizni? Albatta senga berdiraman!” der edi. Lekin Mohlar oyim va’dasiga yetalmadi. Maxdumdan arazlab Marg’ilon ketishka majbur bo’ldi. Biroq, ketar chog’ida ham Anvarni unutmadi. Nigor kelinni o’z yonig’a chaqirib: “Kuyavlik uchun Anvardan yaxshiroq yigitni topolmassiz, Ra’noga xudoyim umr berib, bo’yi yetsa, albatta Anvarga berdirgin” – dedi.

14. CHIN O’RTOQ

Anvar yoshlig’ida bo’shangg’ina bir bola edi. O’z tenggi bolalar bilan oz aloqa qilar, ularga kam aralashar va ortiqcha o’ynab-kulmas, hamisha uning ko’zida bir mung yotar edi. Bu holat balki oila baxtsizligidan, ota-ona bag’rida yayramag’anliqdan tug’ilg’andir, desak, uning ikki og’asi munday emas edilar. Bir onadan necha xil bola tug’iladir, deganlaridek, Anvarning yaratilishi og’alarig’a nusbatan boshqacha edi. Maxdumning uyida tura boshlag’ach, Anvarda biroz o’zgarish ko’rildi. Shunda ham bolalar bilan aloqasini eskicha yurutib, faqat Ra’no yonidag’ina o’yin-kulki bolasig’a alishinar, Ra’noni yetaklab boqchag’a, ko’cha-

¹ *Kofiya* – arab tili grammatikasi.

² *Nahv* – sintaksis, sarf – morfologiya.

dagi katta suv bo'ylarig'a chiqib hamrohini boqchadag'i gullarning ismi, uchib yurg'an qushlarning nav'i, katta oqar suvlar va ayniqsa Ra'no kabi yosh qizchalar uchun bu suvlarga yig'ilish xavfi va shuningdek, boshqa masalalar bilan uni tanishdirar, ko'chada o'lik ko'targanlarni ko'rsa, birarta bolaning otasi yoki onasi o'lganligini so'zlab, buning orqasidan: "Menim ham onam o'lganda o'shanboq qilib ko'targan edilar... Men ham shu boladek mozorg'a yig'lab borg'an edim", deb qo'yar edi. Ra'no ham Anvarning so'ziga diqqat bilan quloq solar va ko'pincha hisobsiz savollar ila uni ko'mib tashlar, lekin Anvar zerikmas, har bir so'roqqa javob berib, Ra'noni qanoatlandirishg'a tirishar edi.

Anvar yosh bo'lsa ham jiddiy va kichkina miyasi muhokamaga qobil, boshqa kishilar ustiga tushkan baxtsizlikdan ham mutaassur bo'lg'uchi edi.

Bola chog'idanoq eng yaxshi ko'rgan narsasi gulzor va undagi gullar edi. Maxdumning oilasiga kelib tura boshlag'andan so'ng boqchaning gulzor qismini o'z idorasi ostig'a oldi. Gullarni sug'orish, o'tlarni yulib, tozalash vazifalarini o'zi bajardi. Gullardan hech kimga uzdirmas, bir bolaning uzib olg'anini ko'rsa, o'zi xafa bo'lg'anidek, bolani ham xafa qilar edi. Bolalarning daragi bilan har kimning uyida bo'lg'an yangi gullardan ko'chat va urug' olib, yildan yilga gulzorni boyitdi. Yoz kunlari kelsa, bolalarni kapalak va oltin qo'ng'uz tutib kelishka buyurar; qiynamay, ozor bermay zahasiz kapalak tutib kelganlarga sabog'ini o'qutib qo'yish bilan mukofot berar, kapalak va oltin qo'ng'uzlarni gulzorda uchurib yuborar, agar ular gullarga qo'nib qolsalar, o'zida yo'q so'yunar edi. Shuning uchun aksar yoz kunlari maxdumning boqchasi oq, nimrang, ola, zangor, malla, lojuvard va boshqa tus kapalaklarning yal-yult uchishlari bilan alohida bir ko'rinishka kirar, Anvarning o'qushdan bo'shag'an kezlari gullar ichida va shu kapalaklar orasida kechar edi.

Anvar har kim uchun ham so'yimlik va xushmuomalasi barchaga barobar edi. Ammo ayniqsa xush ko'rgan kishilaridan birinchisi Ra'no va ikkinchisi maktabdagi shogird-

lardan saboqdosh sherigi Nasim ismlik bola edi. Nasim bilan Anvar juda yaqin do'st, bir-birini onglag'uchi sirdosh o'rtoq edilar. Garchi Nasimning otasi Qo'qonningg'ina emas, butun xonliqning tanilg'an kishilaridan va bu ikki bolaning sinfiy ayirmaliqlari yer bilan ko'kcha, lekin yosh do'stlar buning farqig'a yetmaslar, Nasim "xonning mirzaboshisining o'g'liman", deb havolanmag'anidek, Anvar ham "Salim bo'yoqchining yatimi, Solih maxdumning asrandisiman", deb andisha qilmas edi. Bu ikki bola bir joyda suhbatka kirishsalar, chetdagi bir kishi Anvarni yirtiq bo'z kiyimlar ichida va Nasimni shohi-adraslar bilan g'arq holda ko'rib, albatta "bu gadoybachcha bilan bekbachchaning o'zaro nima munosabatlari bor?" deb taajjublanar, lekin do'stlar hali buning ayirmasini idrok qilmaslar edi.

Aksar jum'a kunlari maxdumdan izn olib, Anvar shu o'rtog'ining uyiga borar, kechkacha Nasim bilan "suhbatlashib" qaytib kelar edi. Anvar shu munosabat bilan Nasimning otasi Muhammad Rajab poygachining iltifotiga noil ham bo'ldi. Nasim o'rtog'i Anvarning yatimlig'ini otasig'a bildirib, majbur qilg'an bo'lsa kerak, bir necha hayit mavsumlarida Muhammad Rajabbek Anvarga kiyimlar ham berdi. Bu iltifot ikki do'stning aloqalarini bir-birlariga yana qattig'roq bog'ladi, ayniqsa, maxdumning dimog'ini chog' qildi. Zero, Anvarning, Muhammad Rajab kabi bir kishining o'g'li bilan do'stlashishi bir kamolat bo'lg'anidek, do'stliqning hatto sarpolar kiyishkacha borib yetishi maxdumning nazarida yana ayni fazilat edi... Shu sarpo kiyish voqi'asidan so'ng maxdum Anvarga boshqacha qarab qoldi va ichidan "sen odam bo'lading'an ko'rinasan", deb qo'ydi.

Baxtka qarshi, bu do'stliq aloqasi izoq davom etalmadi. Bir kun oradag'i do'stliq rishtasini o'lim yag'mogari kelib uzdi. Nasim o'n besh yoshlar chamasida chechak kasali bilan og'ridi va o'sha kezlarda davosiz hisoblang'an bu kasaldan o'nglalmay vafot qildi. Muhammad Rajabbek va oilasi uchun bu musibat, albatta, og'ir edi. Biroq, ulardan ham Anvar uchun og'ir bir hasrat bo'ldi. Hatto, ko'z yoshini marhumning ota-onasidan ham ko'broq Anvar to'kdi desak,

mubolag'a qilmag'an bo'lurmiz. Uch kun maktab va maxdumni unutib, Muhammad Rajabbek havlisida turib qoldi. Har oqshom Nasimning qabri ustida bir soatlab yig'lab o'lturdi. Bu yoshning samimiy chin do'stlig'i va o'rtog'ig'a sadoqati har kimni taajjubka qo'ydi.

Anvarning birinchi martaba marhum do'stiga atab yozg'an marsiyasi motamlilik ota-onani yana bo'zlatqan edikim, biz marsiyadan bir necha misra'ini quyida ko'rsatamiz:

*Ochilmay so'lsa har gul g'unchasi pir-u juvon' yig'lar,
Emas pir-u, juvon, balki hamma ahli jahon yig'lar.*

*Ajal yag'mogari bog'i zako² ichra uzib zanjir,
Rahmsiz ezsa ma'sum lolalarni, chun xazon yig'lar.*

*Nasimim ketdi olamdin meni g'ayg'u aro tashlab,
Ko'zimdin oqsa xun hech bir ajab yo'q, chunki qon yig'lar.*

*Jahonda erdi tanho men yatimga hamnishin, dildor,
G'ariblikning diyorida adashkan notavon yig'lar...*

Mulla Muhammad Rajabbek poygachi o'g'lining sodiq do'stiga shu kundan e'tiboran boshqacha qarab qoldi. Bir jihatdan ma'sumiyat, ikkinchidan ko'rinib turg'an iste'dod Muhammad Rajabbekni Anvarga iltifot etishka majbur qildi. Garchi Anvarning yuqoridag'i marsiyasi bolalik xarxashasidan iborat edi ersada, yana uning istiqbolidan xabar olish uchun yaxshi mezonliq vazifasini ham o'tar edi.

Mulla Muhammad Rajabbek avvalo o'z iltifotini Anvarning marsiyasidan bir baytini Nasimning qabr toshig'a olish bilan boshladi. So'ngra Anvarning "dunyoda men yatim o'rtog'ingg'a tanho sirdon va dildor (ko'ngil ko'targuchi) eding. Bu kun men sendek do'stdan ayrilib, yana g'urbat diyorida notavon yig'layman!" deb afsus va nadomat

¹ *Pir-u juvon* – keksa-yu yosh.

² *Bog'i zako* – aql bog'i.

qilishig'a qarshi, ya'ni Anvarning yatimlik va g'aribligiga yo'l qoldirmasliq uchun mulla Muhammad Rajabbek o'g'lining sodiq do'stiga o'z otalig'ini ko'rsatmakchi bo'ldi.

Anvar uch haftagacha xatmi qur'on kechlari Muhammad Rajabbek uyiga kelib turar edi. Oxirg'i xatmi qur'on kechi Muhammad Rajabbek Anvardan ahvol so'radi:

- Domlangiz salomatmi?
- Shukur.
- O'qushingiz yaxshimi?
- Birmuncha.
- Domlaning uyida turasiz?
- Taqsir.
- Siqilmaysizmi?
- Yo'q.
- Ilmi hisob o'qug'aningiz bormi?
- Yo'q, taqsir.
- Domlangiz ilmi hisobni bilurmikin?
- Bilmaslar deb o'ylayman.
- Agar men bir domla ta'yin qilsam, hisob o'quysizmi?
- Ustozim ruxsat bersalar, albatta o'quyman.
- Xo'b... bo'lmasa erta kechka domlangiz shu yerga ke-

lib, menga uchrashsin.

- Xo'b, taqsir.

Ertasi kuni maxdum keldi, Muhammad Rajabbek maxdum bilan so'zlashib, Anvarni o'rda xizmatiga olish fikrida bo'lg'anlig'ini, buning uchun arabcha, forsiychadan yana ham chuqurroq ma'lumot olishi lozimlig'ini va hisob o'rganishi kerakligini aytdi. Maxdum Muhammad Rajabbekning Anvarga munchalik marhamati uchun bir-oz shoshib qolsa ham, lekin bu mehribonchilik sababiga yaxshi tushunganligi jihatdan avvalo bekning yatimparvarligini, so'ngra Anvarning zako va iste'dodini maxtadi. Anvarni odam qilish yo'lida chekkan o'z mashaqqatlarini ham shikoyat yo'sunida so'zlab chiqq'ach, bu kunlarda ehtimomi tom¹ birlan Anvarga fors va arabiydan dars berib

¹ *Ehtimomi tom* – butun diqqat bilan.

turg'anini va alhol ham Anvar forsiycha tazkira va tahrirlar yoza olishini bayon qilib, necha xil uzrlar ichida o'zining ilmi hisobdan bahrasizligini bildirdi, ya'ni Anvarning ilmi hisob o'rganishi uchun boshqa muallim kerak bo'lur, dedi. Muhammad Rajabbek bu to'g'rig'a o'zi domla topmoqchi bo'lib maxdumga ruxsat berdi.

15. MAXDUMNING BAXTI

Shu kundan boshlab Anvarning hayotida yangi sahifa ochiladi. Ya'ni maxdum Anvarga ilgarigicha – istiqboli qorong'u bir yatim, deb qaramay, balki Anvar kabi o'z o'g'li bo'lmag'anig'a o'kuna boshlaydi. Darhaqiqat, uning o'kunishiga arziydirgan chigil masalalar ham tug'uladirkim, masalan: Anvar o'rda xizmatiga kirib qolsa, oyig'a besh tillo, o'n tillo naqdina daromad qilib tursa, bu mablag'lar...

Shunday istiqboldag'i bu "mablag'lar" masalasi maxdumning ichini ari bo'lib talaydir. "O'n yoshdan beri o'qutib, yedirib, kiydirib kelaman: albatta, daromad manim haqqim bo'lur", deb o'ylasa ham, bu hukmidan o'zi uncha rozi bo'linqiramaydir. Harholda masala chigil...

Mohlar oyimning Ra'noni Anvarga berish to'g'risidagi "ahamiyatsiz" so'zlari o'sha vaqtlarda maxdumning ensasini qotirgan bo'lsa, hozir shu haqda chinlab o'yladig'ina emas balki "haligidek Anvarning baxti ochilib ketsa, nima malomati bor. Yatimlik ayb emas, inson uchun fazl-u kamol lozim, kulib turg'an baxt hojat, nasl-u nasabning hech ahamiyati yo'q. Ra'noning husniga har kim ham tahsin qilur: Anvar albatta yo'q demas... Bu borada mol va jonni bir qilishdan boshqa maslahat yo'q", degan qarorg'a daf'atan kelib qoldi. Mundan birar oylar ilgari Nigor oyimg'a: "Anvar balog'atg'a yetayozdi. Sen bilan Ra'noga shar'an nomahram, undan qochishlaring lozim", degan bo'lsa ham, bu buyruq hozirg'acha amalga oshmag'an edi va bundan keyin ham amalga oshmaydirg'an bo'ldi. Zero, maxdumning fikricha Anvarga og'ir tuyulish ehtimoli bor edi...

Anvar Muhammad Rajab poygachi tarafidan belgilangan bir muftida hisob, insho (tahrir) qoidalarini o'rgana boshladi. Maxdum ham jon otib arab va forsiydan ta'limni kuchaytirdi. Anvar bir yil ichida hisobni o'rgandi. Va boshqa darslarida ham yaxshi muvaffaqiyat qozondi, ham shu ko'klamdan e'tiboran har kun o'rdag'a borib, Muhammad Rajab munshiy qo'l ostidag'i mirzolar yonida daftardorliq, nomanavislik usullarini tajriba qila boshladi. Bir yil chamasi maoshsiz tajriba ko'rdi. Shunda ham hafta sayin Muhammad Rajabbek o'z kissasidan uch-to'rt tanga choy puli berib turar edi. Anvar shu arzimagan uch-to'rt tanga ham maxdumning qo'lig'a keltirib berar va hafta sayin o'ziga ustozining umidini kattaroq bog'latib borar edi.

Anvar bir yillik tajribada o'rdadag'i daftardorliq, forsiycha va turkcha nomanavislik¹ hunarlarini tamoman deyarlik o'rganib tajribalik mirzolar qatorig'a kirdi. Sarmunshiyning og'zidan chiqqan ma'noni tartibka solib noma, yorlig' yoki boshqacha bir tazkirani tahrir qila olar, mirzolar jumlani g'alat ifoda qilib, sarmunshiydan aksar tanbeh eshitkanlarida, Anvar bunday tanbehka juda siyrak uchrar edi.

Ikkinchi yildan boshlab yetti tillo mohona² bilan maoshliq mirzolar qatorig'a o'tdi. Mahonadan tashqari soliqlardan ham darxonliq³ qog'ozi oldi. Soliqlardan darhonliq maxdumning ro'zg'orig'a katta yengillik edi. Chunki so'ngg'i yillarda xonliq tomonidan xalq ustiga tushkan va tushib turg'an soliqlar behad va to'lab bo'lmasliq edikim, bu haqda kelasi boblarimizda so'z bo'lur. Shu xursandlik barobarida birinchi oyning yetti tillosi yaxlit holda maxdumning qo'lig'a tegishi go'yo to'y ustiga to'y edi. Domlaning yetti tilloni olg'andag'i holini tasvir qilish, albatta qiyindir; ko'zlari g'ilaylashqan, aftida qiziq o'zgarish ko'rilib, o'g'zining tanopi uzoq sayohatni ixtiyor qilg'an – "habba... hosiling durust, Anvar bolam, lekin pulga ehtiyot bo'l,

¹ Daftar va nomalar har ikki tilda yuritilar edi (*mual.*).

² *Mohona* – oylik.

³ *Darxon* – ozod etish.

bo‘tam!” – degan edi. Yetti tilloning qo‘ldan chiqish xabari Nigor oyimning qulog‘ig‘a yetishkach, Anvardan ranjidi: “Hamma, pulingni domlangg‘a chakki beribsan, Anvar, ustboshingni, ko‘rpa-yostig‘ingni, ortib qolsa Ra‘no ukangning ustini tuzatishing kerak edi. Domlang tuflab tugishdan boshqani koshqi bilsa!” – dedi.

Maxdum yetti tillo “naqdina”ni olib qancha shodlang‘an bo‘lsa, o‘shanchalik tashvishka ham tushdi. Uning fikricha, zamona yomon, buzuqilar benihoyat; mumkinki, Anvarni o‘zidan aynatib og‘zi oshqa yetkanda, boshini toshqa tegdir-salar... Ra‘noni Anvarga nikohlab boshini bog‘lab qo‘yaymi, deb o‘yladi. Biroq, Ra‘no hali o‘n bir yoshda edi. Ikkinchi kun Anvar ishdan qaytib kelgach, maxdum uni boqchag‘a olib kirdi. Boqchadan kungay ham ko‘krak bir o‘runni ko‘rsatdi:

– Ana shu yerga senga atab bir uy, bir ayvon, oshxona va axtaxonasi bilan imorat solsam deyman... Habba, Anvar? – deb so‘radi. Anvar kuldi:

– Imoratka elli tillodan kam pul yetmaydir. Manim bo‘lsa bir pulim yo‘q. Bo‘ladirg‘ani ham fotiha bergunin-gizcha albatta sizniki va oyimlarniki, – dedi.

– Habba... himmatingga! – deb yubordi maxdum, – albatta-ku, shunday va lekin o‘sha niyatlaringdan keyin boyag‘idek alohida pul yig‘sang deyman-da... Albatta, bu gap uch-to‘rt yilsiz emas-da.

Shu vaqt Ra‘no narida bola ko‘tarib turar edi. Maxdum Ra‘noni o‘z yonig‘a chaqirib, unga ham haligi o‘runni ko‘rsatti:

– Habba... mana shu yerga Anar akangga uy solib bera-miz. Ra‘no. Bu senga qalay o‘xshaydir, qizim?

Ra‘no otasining so‘ziga tushunmadi:

– Anvar akamning yotadig‘an mehmonxonasi borku, – dedi.

– Xe-xe-xe, bolasan, qizim bolasan, – deb kuldi max-dum. – Anvar akang tokay mehmonxonada yotadi deysan. Axir bir kun uylanadi, bamisoli sen bo‘lsang erga tegasan... Axir uy kerakda, qizim.

Bu soʻzdan Anvar qizarib ketdi. Raʼno Anvarga qarab oldi va dadasiga achchigʻ qilgʻan kabi burulib ichkarriga joʻnadi. Maxdum Anvarga ustaliq bilan bir maʼnoni onglatib, taʼminot berganidek, buzuqilarning vasvasasiga qarshi dam ham solgʻan edi... Bu dam solish Anvarga ham taʼsirsiz qolmadi. Shu kungacha Raʼnoning yosh, maʼsum husniga umidsiz qaraydirgʻan boʻlsa, bundan keyin unga umid va istiqbolning shirin xayollari bilan termuladirgʻan boʻldi.

Maxdum oʻzining chekkan tashvishida haqli boʻlib chiqdi. Anvarning tevaragida “xolis” maslahatgoʻlar ham koʻrinishib qoldilar. Ayniqsa bu “xolis”lardan biri pochchasi edi. Pochchasi yetti tillo daragini eshitib entikdi. Erining tazyiqi ostida Nodira ham kengashka turdi.

– Pochchang, bizning havligʻa kelib tursin, oʻzim uylantirib qoʻyaman, deydi.

Anvar boshqalarning kengashiga quloq solmagʻanidek, opasining soʻziga ham iltifot qilmadi. Maxdum javob bermaguncha bu uydan ketmasligini bildirib, faqat pochchasigʻa yordam berib turish vaʼdasi bilan opasini tinchitdi.

Anvar ikkinchi oy maoshidan uch tilloni oʻzida qoldirib, uyga kiyim-kechak olish uchun izn soʻragʻan edi, maxdum “shu ish chakkida, bolam. Xayr, bundan soʻng shu nomaʼqulchilik boʻlmasin!” – deb arang koʻndi. Anvar Nigor oyim, Raʼno va oʻziga kiyimliklar sotib oldi. Nigor oyim sholpar, Raʼno atlas kiydilar.

Nigor oyim Anvarning pinjiga kirib olib, oʻz yoʻligʻa sola boshladi. Maoshining hammasini maxdumga bermaslikka, shunga oʻxshash kam-koʻstlarga ham yaratib turishgʻa undar edi. Anvarning andishasini rad qilib: “Har qancha bersang ham dadasi ola beradir. Lekin berganingni sen bilan bizga misi ham yuqmas. Shunday boʻlgʻandan keyin, ishni oʻylab qilish kerak”, der edi. Chunki Nigor oyim erining Anvarga qattigʻ botina olmasligʻini sezar edi. Shunday boʻlsa ham Anvar yetti-sakkiz oygʻacha topqanini maxdumga berib, duosini olib turdi. Lekin maxdum

shunchalik daromad bilan ham eski tabi'atini bir zarra o'zgartmas, hamon eski tos, eski hammom: har kun suyuq osh, xudo yorlaqag'an kun ozodliqning palovi, shunda ham Anvar kech kelib sovig'an oshni yer, uyda issig' non yopilmas, hamisha panjshanba kun yig'ilg'an non suvi qochib, taraqlab kelasi panjshanbagacha kafolatni o'z ustiga olar edi. Bora-bora Anvar ham bu holdan siqilib, Nigor oyimning kengashicha ish qilmoqqa majbur bo'ldi. Oltin berib quruq duo va minnatdorchilik olishdan, duosiz yeb-ichishni a'lo ko'rdi. Uyga go'sht va boshqa masallig' olib berib, xohlag'an taomini buyurib turdi; o'zi yaxshi kiyinganidek, Nigor oyim, Ra'nolarni ham yaxshi kiyintirdi. Nodira opasig'a, jiyanlariga kiyimlar olib berdi; ikki tilloni Marg'ilonda og'rib yotqan Mohlar oyimg'a sovg'a-salom qilib yubordi.

Bu o'zgarish maxdumni dovdiratib qo'ydi va qo'rqa-pisa "bu oy xarojatlabsizmi, bolam?" – deb so'rag'an edi, "kam-ko'stlarni tuzatib oldiq" – degan javobni berdi. Ikkinchi oyda, ko'rpa-yostiqlarni tuzatib, maxdumning ko'zi to'rt bo'la bergach, ikki tilloliq "xolis" duo ham olib qo'ydi. Lekin maxdum bu holdan ancha shoshqan edi. Birar shayton yo'ldan ozdirdimi, deb astag'firulloh o'qur edi. Anvarning eskicha ochiq yuz bilan muomala qilib faqat "naqdina" vajhidangina dam bo'lib qolishi, topqanini "bemaza" ovqatlarg'a, kiyim-kechak va boshqa "behuda moloya'ni"¹larga¹ sarf qilishi maxdumni ko'b tanglikka solg'an edi.

– Bo'tam Anvar, – dedi bir kun maxdum, – dunyo degan ko'b noyob narsa; kishining bir kuni bo'lsa yig'lab-sixtab o'tib keta beradir, illo, zar qadriga yetish kerak... menda bo'lsa o'zingda turg'andek gap, bolam.

Bunday "muassir" nasihatlar ham Anvarga kor qilmadi. Chunki Nigor oyim va Ra'nolar bilan bu to'g'rida qat'iy bitishib qo'yg'an edi. Shu bilan birga maxdumning oyliq vazifasini ikki tillodan ham kamaytirmadi.

¹ *Moloya'ni* – qiymatsiz narsa.

Inson har narsaga qobil... bora-bora maxdum shunga ham qanoat qiladigʻan boʻlib, hisob-kitobni esidan chiqardi. Biroq, oy sayin ikki tilloni olgʻanda “qolgʻani” toʻgʻrisida biroz yuragi achishib qoʻyar edi.

16. XONNING ILTIFOTI

Devonda rasmiy mirzo boʻlishining uchunchi yilida Anvar juda katta eʼtibor qozongʻan edi. Ayniqsa, turkiy tahrirda mirzolarning har birisidan ustun: chiroylik uslub, oson tarkib¹ va ifodasi bor edi. Buni mirzolardan boshlab saroy shoirlari, saroy muftilari, bosh munshiy Muhammad Rajabbek, hatto xonning oʻzi ham eʼtirof qiladilar.

Xudoyor muhr bosish asnosi yozilgʻan yorligʻ va nomalarni oʻqutib eshitar, munshiylarning eshitilmagan arab va fors soʻzlari orqaliq toʻqugʻan yarim turkiy jumllariga aksar vaqt tushunmas: “Enalaringʻ arapqa tekkanma?” deb mirzo, muftilarni koyir edi². Ammo, Anvarning yozgʻan har bir jumlasini musiqiy kabi rohatlanib, tushunib tinglar va “shu bala barilaringʻdan ham oʻqugʻanraq chiqar!” deb, boshqa mirzolarning yuragiga oʻt yoqar edi.

Muhammad Rajab munshiy keyingi kunlarda muhim tazkiralari tahririni Anvarga topshiradigʻan boʻldi. Oʻzi

¹ *Tarkib* – jumla tuzish.

² Xudoyor qipchoqlar ichida oʻskani uchun tili oʻzbekchadir. Enalaring soʻzidagi “ng” harfini “ng” ravishida qalin soʻzlaydir. Bu kungi fargʻona oʻzbeklarida ham (ayniqsa qishloqlarda) yumshoq “ng” oʻrnida qalin “ng” ishlatish koʻb eshutiladi. Hozirgi isloh qilingʻan harfimizda bu qalin “ng” ning maxsus shakli yoʻqdir. Yozgʻanda (n-gʻ) harflaridan bir tovush yasalsa ham, biroq oʻqugʻanda har kim buni oʻz maxrajidan chiqarolmas, yanglish oʻqur. Bu qalin “ng” oʻzbekcha bir necha soʻzdagina ishlatilmay koʻb ellilab soʻzda isteʼmol qilingʻani uchun manimcha alohida bir shakl qabul qilish ehtiyoji his etiladi. Masalan mashhurlari: zangʻ, pangʻ, langʻ, darangʻ, qalangʻ-i-qasangʻ-i, dangʻ, toʻngʻuz, shangʻ-i, toʻnigʻillamoq, toʻngʻ, toʻngʻuch va angʻiz, tingʻ boshqalar... Eski “ning” “ng” ravishida isloh qilingʻan. Bu yoʻgʻon “ng” ham “g” harfining ustiga uch nuqta qoʻyilib yozilsamikin... (*mual.*).

birar joyg'a ketadigan bo'lsa, devon idorasini Anvar qaramog'ig'a qoldirar, har bir to'g'rida ham boshqalardan ko'ra Anvarga ishonar edi. Zero, Anvar har bir ishni to'g'ri va xolis ado qilar, vazifasidan tashqari ishlarga kirishmas, oladig'an maoshidan ortiqcha tama'ga tushmas edi. Bu o'rinda Anvarning bir xususiyatini ataynoq yozib o'tishka burchlimiz: o'rus istibdod idorasi yonidag'i musulmon qozixonalari va ulardagi mirzolarni ham kim xotirlaydir. O'sha mirzolarning unar-unmaska "qalam uchi" so'rashlari, kichkina ishni ulg'aytib mazana¹ chiqarish harakatlari ham bizga ma'lumdir.

Shu qozixona mirzolari, baayni hikoyamizning mavzu'i bo'lg'an Xudoyor saroyi munshiylarining kichkina nusxalari edilar. Xong'a yoziladig'an arizodlar saroy mirzolaridan tashqarida tahrir qiling'an bo'lsa, aksar vaqt ishka oshmas edi. Ya'ni chetda yozilg'an ariza qabul qilinsa ham, ariza egasi qalam uchini begona qilg'ani uchun arizani xong'a va sarmunshiyga ko'rsatmay, yirtib tashlar edilar. Ariza egasi natija so'rasa, "arizangizni savodsiz kishi yozg'an ekan; janob iltifotsiz qoldirdilar", – deb savodliq kishidan boshqa ariza yozdirib berishka maslahat ko'rsatar edilar. Ariza berguchi ikkinchi martaba xarajatlanib, saroy mirzolarining o'zlaridan yozdirishg'a majbur bo'lar edi. Mundan boshqa, bir-birlari ustidan xong'a shikoyat qilish, o'z aro bitmas adovat ham davom etib, aksar bir-birlarining tegiga suv ham quyib turar edilar. Yana aksariyat mirzolar xonning xufiyalik xizmatini ham ado qilib, shaxsiy adovat yoki xong'a yaxshi ko'runish uchun fuqarodan nechalarining gunohsiz qonig'a cho'milib, mudhish foji'alarg'a ham sababchi bo'lar edilar. Shuning uchun xalq ayniqsa, kambag'allar saroy mirzolarig'a nafrat bilan qarar, ular yonig'a yaqinlashishdan qo'rqrar, ilojisizlikdan ikki bukulib salom berar edi.

Lekin Anvar tama'ni, shaytanatni, adovatni ayniqsa, xufiyalikni bilmas, devonda o'ziga topshirilg'an vazifanigina

¹ *Mazana* – shirinkoma.

ado qilar, alalxusus mazlumlar dodnomasini xong'a eshitdirishka va yaxshi natijalantirishka tirishar edi. Ul o'zining shu to'g'rilig'i soyasida hamisha anovi mirzolarning ishiga biloqasd¹ xalal berib, chirishni² buzub turar, ham shu va boshqacha sabablardan ularning adovatiga yaxshig'ina hadaf³ ham bo'lg'an edi. Biroq, Anvarning homiysi – Muhammad Rajabbek katta e'tibor va nufuzga molik, ham xong'a inobatlik, shuning uchun mirzolar Anvarga qarshi hech narsa qilolmas edilar. Mirzolar orasida Anvarga tish-tirnog'i bilan qarshi bo'lg'an Shahodat mufti kabi kekxa mirzolar yashag'anlaridek, uning iste'dod va zakosiga xolis maftun bo'lg'an Sultonali kabi mirzolar ham bor edilar.

Shu yo'sun tajriba yilidan tashqari besh sana saroyda ishlab kelar edikim, mundan o'n besh kunlar muqaddam sarmunshiy Muhammad Rajab poygachi bir haftagina og'rib, vafot etdi. Anvar o'ziga samimiy mehribon bo'lg'an bir kishidan ayrildi. Necha yillardan beri Muhammad Rajabbekning o'lumini yoki boshqacha bir falokatini kutib, undan so'ng bosh munshiylikka o'zini chog'lab yurg'an Shahodat mufti xizmat bilan qishloqqa chiqib ketkanligi uchun, muvaqqat ravishda bosh munshiylik vazifasini Anvar ado qila boshladi. Va shu bir necha kun ichida Anvarning bosh munshiy bo'lish shoyi'asi yurib qoldikim, hozirga bu to'g'rida bir mulohaza aytish qiyindir. Chunki bu mansabga intilguchi kazo va kazolar, shoir a fuzalolar ko'bdir.

17. ANVARNING ANDISHASI

Anvar Shahidbek bilan maxdumning so'zlariga qarshi majhul bir vaziyatda bosh qimirlatib sufaga qaytdi. Ularning chiqib ketishlarini kutib turg'andek ichki eshikdan Ra'no ko'rindi. Har zamon titrab, uchib ketishka hozir turg'an

¹ *Biloqasd* – qasdsiz, niyat qilmay.

² *Chirish* – bitayotgan ishni buzish.

³ *Hadaf* – nishon.

boshidag'i sarig' atlas parchasini (ro'ymolni) bir qo'li bilan bosib ushlagan edi. Anvar Ra'noni shu holda ko'rib, sufa yonidag'i ochilg'an gullar ustida to'xtadi. Ra'no kelar ekan, o'pkalik ko'z bilan Anvarga kulimsib qarar edi. Kelib sufa labida turg'an bo'sh laganlarga taqildi.

– Bu kungi mehmondorchilig'imizdan rozi bo'lg'an o'xshaysiz, Anvar aka, – dedi qayrilib Ra'no.

– Juda rozi bo'ldim, – dedi Anvar va Ra'noning yonig'a keldi, – ayniqsa, sening qo'ling bilan tugilgan mantilardan juda mamnun bo'ldim, Ra'no.

Ra'no laganlardan qo'lini olib, tirsagi bilan sufaga su-yandi:

– Manim qo'lim bilan tugilgan mantilarni qayoqdan bil-dingiz?

– Qayoqdan bildingiz? – deb Anvar kuldi, qo'lida bir dona qashqar guli bor edi, – ayniqsa, sening qo'ling nimaga tekkan bo'lsa, men o'shani darrav sezaman.

– Men tukkan mantilar qanday ekan?

– Tanimaydi deysanmi?

– Tanimaysiz.

– Choklari diqqat bilan chimtilgan, to'rt burchagi ikki-ga qovishtirilg'an, do'ndiq... tanimaydi, deb o'ylaysanmi? Men nuqul sen tukkan mantilarni tanlab yedim...

– Mazaliq ekanmi?

– Mazaliq nima degan so'z, – dedi Anvar, – mana shu qashqarning qizil guli yodingdami, biz bu gulni keltirib o'tquzg'an yilimiz pushti ranglik bo'lib ochilg'an edi. Ikki yil o'tmay qizil tuska kirdi. Bilasanmi bu nimadan?

Ra'no Anvarning jiddiy qilib bergan bu savoliga tushun-madi:

– Oftob qizartirg'andir.

– Yanglishasan, Ra'no, – dedi Anvar, – men bu gulning qizarish sirini ham bilaman, buning qizarishig'a ham sen sabab, sening qip-qizil labing...

– Hazilni qo'ying, – dedi shu guldek qizarg'an Ra'no– Shahid semiz nima uchun kelgan ekan, sizni mirzoboshi qil-moqchilar shekillik?

– Bu gapni qo‘y, Ra‘no, ishonmasang oynag‘a qara, sening labing bilan shu qizil gul rangi orasida farq bormi, mana, qara?..

Anvar tomonidan labiga tegizilgan guldan Ra‘no o‘zini olib qochdi:

– Hazil o‘lsin... Sizni mirzoboshi qilmoqchilarmi?

– Meni har balo qilmoqchilar... Lekin bo‘lmag‘an so‘z.

– Nega bo‘lmag‘an so‘z, shaharga ovoza bo‘lg‘an emish-ku?

Anvar orqasi bilan sakrab sufa labiga oyoq solintirib o‘lturdi. Ra‘no boyag‘icha uning yonida sufaga suyandi.

– Ovoza haqiqat emasdir.

– Shamol bo‘lmasa, terakning boshi qimirlamas emish. Balki sizni mirzoboshi ta‘yin qilurlar.

– Meni mirzoboshi, ta‘yin qilsalar yaxshimi, Ra‘no?

– Yaxshimi, yomonmi, men qaydan bilay?

– Yomon, Ra‘no.

– Nega yomon?

– Iflos ish. Agar boshqa kasb topsam, o‘rdani butunlay tashlab ketar edim.

– Iflos ish?.. Sizning bek pochchangiz ham shu xizmatni qilar edi-ku?

– Men bek pochcha bo‘lolmayman, Ra‘no, o‘rdadag‘i to‘kulib turg‘an gunohsiz qonlar, doim tevarakdan eshitilib turg‘an oh-u zorlar manim yuragimni ezadir, tinchlig‘imni oladir. Yana men mirzoboshi bo‘lib qolsam, bu oh-u zorlarning, to‘kilgan ma‘sum qonlarning ichida bilfe¹l suzarman. Bu vaqt manim azobim bevosita bo‘lur. Balki bunda ishtirok ham qilarman. Chunki xong‘a yaxshi ko‘runish uchun ko‘b ishlarni uning istagicha ko‘rsatish, zulm pichog‘ini qayrab berish, shu mansabda uzoq yashamog‘imning asos shartidir. Lekin men bunday vijdotsizlik uchun yaratilmag‘an o‘xshayman. Madh-u sano, olqish va duo zamiriga yashiring‘an zulmdan faryod, haqsizlikdan dod ma‘nolarig‘a malham bo‘lish, albatta manim qo‘limdan

¹ *Bilfe‘l* – amalda.

kelmas. Chunki “soyaboni marhamat” vijdon kengashi-ga quloq solg‘uchi “ahmoq”lardan emasdir. Dadangning fe‘li senga ma‘lum, Ra‘no. Dunyoda “manfaat”dan boshqani ko‘rmaydir. Manim nima uchun bu mansabdan qochqanlig‘imning farqig‘a bormay, “kufroni ne‘mat qilasan, oyig‘a falon tillo”, deb daf‘atan qo‘rqoqlig‘img‘a hukm chiqaradir. Dadangga boyag‘i uzrlarni ko‘rsatish toshning qulog‘ig‘a azon aytish bilan bir bo‘lg‘ani uchun sukut qildim. Agar orada bir kishi bo‘lmasa edi, garchi, bosh mirzoliq hozir bir xayol ersada, o‘shanda ham shu ovozag‘a bo‘yin sunmas edim, Ra‘no.

Ra‘no Anvarning ko‘ziga to‘g‘ri tikilib, so‘zni tingladi. Uning tusida Anvarga achinish vaziyati bor edi:

– Yaxshi niyat bilan mirzoliqni qabul qilsangiz, – dedi, – aholidan yordam qo‘lingizni yig‘masangiz, shu holda barcha gunoh sizning bo‘yningizdan soqit bo‘ladir, Anvar aka.

– To‘g‘ri, – dedi Anvar, – lekin gap bunda emas, Ra‘no, men shunday bo‘lishini tilar edim. Boshqalar men tilagancha qilmaydilar, binoan alayhi, mas‘uliyat manim bo‘ynimdan soqit bo‘ldi, deb tinchlanish mumkin emasdir. Sen tamo-man boshqacha tushungan bir masala, sening harakating va istaging aksicha natijalanib tursa, ruhan ezilasan, vijdonan azoblanasan. Mana asli mushkilot shu nuqtadadir. Yo‘qsa gardandan soqit qilib qo‘yish har narsadan ham qulay vazifa, ammo ma‘naviy mag‘lubiyat og‘ir masala, Ra‘no.

Ra‘no Anvarning maqsadig‘a tushundi shekillik, bir necha vaqt jim qoldi va qarshisidag‘i yigitning o‘ychan yuziga bir-ikki qarab oldi.

- Demak, mirzoboshiliqni qabul qilmaysiz?
- Agar topshirsalar, qabul qilaman.
- Shunchalik mushkilot ichida?
- Chunki otang buni mendan talab qiladir.
- Otamning qanday biyligi bor?

Ma‘sum bu savoldan so‘ng Anvar entikib qo‘ydi va Ra‘noni bir fursat ko‘zdan kechirib turdi:

- Juda katta biyligi bor, – deb yana entikdi.

Ra'no qaytib so'ramadi. Go'yo ul ham bundagi biylikka tushungan edi. Sekingina laganlarga qo'lini yuborib, Anvarga bo'shtobroq qaradi:

– Choy ichasizmi?

– Keyinroq ichaman.

Ra'no laganlarni ko'tarib jo'nadi. Atlas ko'ylak ichida to'liqlanib ko'ringan uning latif gavdasi alhol Anvarning ko'z hadafi edi.

– Men xuftanga chiqmayman, Ra'no!

Ra'no yarim yo'lda to'xtab, kulimsiragan holda Anvarga qaradi:

– Chiqarman! – dedi.

18. JILOVXONADA BIR JANJAL

Asr namozi uchun masjid jilovxonasig'a endi uch kishi yig'ilg'an edi. Jilovxonaning to'rida o'lturgan qora to'nlik, o'ttuz yoshlar chamasida rangsiz va yoshlig'iga qaramasdan quyuq soqolini bahaybat o'sturib, bir burdagina yuziga ot to'rba osqan kabi bir kishi edi. Uning yonida bo'z yaxtak bog'ichini osiltirib, xandalakdek bo'qog'i bilan o'ng tomog'ini ziynatlagan o'rta yashar yana bir "husni Yusuf" ko'rinar edi. Uning qatorida oshlovdek cho'zuq yuzlik, oq bo'z ko'ylagi yerdan to'rt enlik ko'tarilib, bo'z sallasi gardani aralash o'ralg'an uchunchi nozanin o'lturar edi.

Bulardan birinchi muhtaram shu masjidning yosh imom va xatibi Abdurahmon domla janoblari bo'lib, ikkinchisi mahallaning shirin so'z g'iybatchilaridan Samad bo'qoq, uchunchisi masjidning muazzini Shukur so'fi edi. Samad bo'qoq bilan Shukur so'fi imom afandining muloyimona, ham bitta-bitta ayni maqomig'a chertib va qator terib borg'an so'ziga somi' edilar.

– O'rda ichida shunchalik oqil va donolar to'lib yotgan bir fursatda, tahsil ko'rmagan, nodon bir go'dakka bunday ulug' bir vazifa, vallohi a'lam topshirilmas deb o'ylayman. Bu vazifani uhda qilmoq uchun ko'p gap ke-

rak. Avvalo aqli solim, soniyan, tahsili tom lozim, vaholanki, siz aytgan yigit o'tkan sanalar Solih maxdumda savod o'qub, bizdan hijja¹ o'rganib yurar edi. Baharhol bu xabarga aql bovar qilmaydir...

– Ha-a, taqsir, – dedi Samad bo'qoq va Shukur so'fini tirsagi bilan turtti, – bu bala kimu, o'rdag'a mirzaboshiliq kim. Zamonaning zayli minan, boyag'idek Mamarajab mirzaboshining yordamida o'rdag'a kirishib qog'an-da... bayag'idek oppoqina bo'lsa Mamarajab o'z yonig'a og'an-da...

Imom bo'qoqning so'zini tinglagan holda, ikki ko'zini yerga qaratgan edi.

– Yurtning so'ziga qarab aytayappan-da, – dedi Shukur so'fi, yengilgan ohangda, – garchi bir necha kundan beri katta-kichchikning og'zida shu gap.

– Ko'bchilikning og'zini tikib bo'lardimi, so'fi.

Samad bo'qoqning bu so'ngg'i g'iyqillashida to-mog'i ostidag'i yo'g'on tomirlari turtib chiqdi. Imom hamon ikki ko'zi yerda bo'lg'ani holda kichkina boshini qimirlatdi:

– O'rdadan birar kishi masxara uchun xabar tarqatqandir.

– Ha-a, taqsir.

Shu holda jilovxonag'a to'rtinchi kishi kirib keldi. Bunisi jikkak, qirq bilan ellikning orasi, yelkasi turtib chiqq'an Safar bo'zchi ismlik edi. Imomga salom berib, so'fining yonig'a o'lturdi va so'zga biroz quloq solg'ach, tushunar-tushunmas bahska aralashib qoldi.

– Inshoollo, shu yigit mirzaboshi bo'lar, – dedi Safar bo'zchi suhbatning ruhini bilmagan holda, – o'zi ajab zukko yigit, fuqaroparvar bola: bo'g'ani ma'qul, a, labbay, taqsir?

Imom yerga qarag'an holda boshini qimirlatib qo'ydi. Samad bo'qoq xo'mrayib Safar bo'zchig'a qaradi:

– E, akillay berasanda, Safar, – dedi bo'qoq, – biz nima deyapbiz-ku, sen nima deyapsan.

¹ Hijja – soboq.

- Xo‘sh, nima deyapsanlar?
- Ovoza gap deyapmiza, mirzaboshiliqqa katta milla kerak deyapmiz-a.
- U milla emas ekanmi?
- Milla bo‘lsa ham, xashaki millalardan-da.
- Ashunga qog‘anda chalg‘ibsan, Samad, – dedi Safar bo‘zchi, – xat bitishka kelganda qo‘yavur, kambag‘alga qayishqanini ko‘rsang, ha, bo‘ldi deysan.
- Zantalag‘ing kimga qayisha qopti?
- Hammaga, hammaga, – dedi Safar, – meni o‘zimga ham yordam qildi-da, yashag‘uring.
- Ha-a, xo‘sh?
- Bultur ana shu kezda, – dedi Safar engashinqirab, – bozorg‘a sakkizta bo‘z olib tushkan edim. Birarta mushkit ig‘vo qildimi zakotchining tomog‘i taqilladimi, harchi falakat, qo‘ltug‘imdag‘i bo‘zni yoppo oldi, qo‘ydi; “otang yaxshi, onang yaxshi, kosibman, savdogar bo‘lsam uyim kuysin”... Asti qo‘ysa-chi... Bir yillik zakotning deb ko‘tardi, ketti. Qo‘lingdan nima keladi, Samad. Xafaligim oshib, uyga quruq qaytdim. Mayda-chuyda kutib o‘lturgan bola-chaqaning quti uchti. Mol ketti – jon ketti, ishka ham qo‘lim bormaydi. Endi bo‘lar ish bo‘lg‘an desang yurak achiydi, dastmoya ham g‘altakka chiqadig‘an. Arza-parza bittirsammi deyman. Ko‘chada unga-bunga kengash solsam, arzang ma‘qul deyishdi. Shu yaqinda, o‘zi o‘rdada turadig‘an bir arzachi bor emish. Ketkan ustiga ketkan deb do‘kon tegi yarimta bo‘z bor ekan, qo‘ltug‘img‘a tiqib oldim. Ana shu toblarda so‘rog‘lab arzachi mirzonikiga borsam, hozir o‘rdadan kelib, endi to‘nini yeshib turg‘an ekan. Yosh, navqiron yigit, “salom, alik”, “horma”, “bor bo‘l”. “Shunday, shunday gap; bir parcha arza bittirsam, deb kelgan edim”. O‘rdaliqqa gap uqdirish qiyomatdan qiyin, taqsir. Lekin bu yigitda gavrlilik¹ siyoqi yo‘q. Shukur so‘fi. Gapka qonib olib, quloq qoqmay “xo‘b”. Arzaning bir yeriga zakotchi-

¹ *Gavr, gabr* – otashparast, islomni tanimaslik.

ning oti tushar ekan, necha qayta so‘rasa ham bilmadim, undan keyin afti basharasini uqdirib edim, tasmollab bittasining otini yozdi, chog‘i. “Endi keta bering, arza-ni o‘zim topshiraman”, – deydi. Javobini ham ikki kundan keyin o‘zidan olar emishman...

– Manavi osonliqni qarang, taqsir. Duo qilib qalam uchisiga bo‘zni berdim, olmaydi. “Yopiray, ozsindiyov, qurg‘ur” deb qo‘rqdim. “Arza o‘runlasa, yana xizmat qilarmiz, mirzaboshi”. Yana yo‘q, “toza falakat bosti” – deb tursam, “arzaga haq olmayman; bo‘zingni olib keta-vur” – degani ekan. Baraka topqurni qarang, taqsir. A, shundaqqa odam ham bo‘ladimi, Samad og‘a. “Oltin olma-sang, duo ol”– deb qo‘limni ochtim. Ha, endi buni qo‘yavuring. Ertasi kechqurun gula to‘g‘rilab o‘ltursam, eshikni birav taqillatadi. “Ha, kelavuring”. Do‘konxonaga bo‘z qo‘ltuqlag‘an bir kishi kirdi.

- Safarboy sizmi?
- Ha, biz.
- Arza berganmidingiz?
- Bergan edim.
- Otangizning oti nima?
- Mamatboy.

Qo‘ltug‘idag‘i bo‘zni oldimg‘a tashladi. Xuddi kechagi bo‘zlarim: tappa-taq sakkizta.

- Bo‘zlaringizni oldingiz-a?
- Ha, oldim.
- Xayr.
- Xo‘sh.

Bu yaxshilik arzadan ham burun mirzaboshidan bo‘ldi, deb o‘yladim. Balalarning kengashi bilan ikki bo‘zni ko‘tarib shom paytida mirzaning uyiga bordim. Chaqirdim, chiqdi. Minnatdorchilik bilan ikki bo‘zni uzatdim; asti olsa-chi. “Yaxtakka bo‘zim bor, ketavuring”, deydi. “Sotib, puli-ni beraymi”, desam “pulim ham ko‘b” deydi. Aqalli bittasi-ni ham olmadi. Yana duo qilib bo‘z bilan qaytdim. Farishta ham shunchalik bo‘lar, deb o‘ylab qoldim, Shukur so‘fi! A, shunday yigit mirzaboshi bo‘lmay kim bo‘lsin, Samadboy!

Ko'bnl duosi ko'l deganlar; ishonmasanglar, ana taqsimandan so'ranglar!

Hikoyani eshitish asnosi imomda bir g'ijinish vaziyati bor edi. Hikoya bitkach, zaharxanda bilan Samad bo'qoqqa qaradi, dami kesilayozg'an bo'qoq bundan ruhlendi.

– Yolg'onni ham yamlamay yutadig'an bo'libsanda, Safar, – dedi bo'qoq.

Safar bo'zchi to'sundan o'zgarib ketdi. Rangi o'chinqiradi:

– Azbaroyi xudo, qasammi?

– Ikkita bo'zni ikki qo'llab oborsang, – dedi Samad bo'qoq, – qaysi ahmoq olmay qaytarar ekan? Yolg'onni sal kishi ishonadig'an qilib gapirish kerak, Safar!

– Azbaroyi xudo, olmadi! – dedi Safar va asabiy-lanib o'rnidan turib ketdi, – shu ka'batulloning ichida o'lturib yolg'on gapirgan odam musurmon emas, kishining qasamig'a ishonmag'an ham yetti mahzabda mo'min emas!

Safar akaning axtaxidil achchig'lang'anini sezgan imom orag'a tushti:

– Bunday yaxshiliqni har kim ham qila oladir, Safar aka, – dedi, – shuning uchun mirzaboshining sizga qilg'an yaxshilig'ig'a men ishondim. Ammo bizning bahsimiz uning beva-bechoraga qilg'an yaxshilig'i to'g'risida bo'l-may, bu odam o'rdadag'i mirzolarig'a boshliq bo'la oladirmi, ya'ni o'shandog' katta ishning uddasidan chiqadirmi, ustidadir.

– Barakalla, taqsim, – dedi Safar bo'zchi turg'an yeridan, – menga qolsa, inshoollo, uddasidan chiqadi!

Imom Safar bo'zchig'a tushuna olmay, biroz tikilib turg'andan keyin so'radi:

– Uning udda qilishini siz qayoqdan bilasiz?

– Xudoy bildirsa, bilaman-da, taqsim?

– Xo'sh?

– Axir, ko'bhilikning duosi ko'l-da, taqsim!

– Ko'bhilikning duosi ko'l bo'lsa yaxshi, – dedi imom, – ammo bu xizmatka uning ilmi kofiyimi?

– Kovfiy, taqsir, kovfiy!

– Axir, siz kofiyiligini qayoqdan bilasiz?

– Axir... kovfiy emasligini siz ham qayoqdan bilasiz, taqsir?

– Kofiy emasligini men shundan bilamanki, – dedi imom achchig‘ini ichiga yutqan holda, – bunday mansabga minadigan kishi Buxoroyi sharifda tahsil ko‘rmaganda ham, loaqal Xo‘qand madrasalarida o‘qug‘an bo‘lishi kerak, ammo sizning mirzoboshingiz savodxonliqdan boshqani bilmaydir.

– Bilmaganini siz qayoqdan bilasiz taqsir?

– Chunki men uni o‘z qo‘limda o‘qutqanman... bir yitim bola edi.

– Xudoning berishi, taqsir, – dedi Safar, o‘ylab-netib turmay, – janobingiz Buxoroyi sharifda necha yil o‘qub nihoyati mahallaga imom bo‘ldingiz... Xudoy bermasa shunday, taqsir. Ul bo‘lsa madrasa ko‘rmasdan mirzalarining mirzasi bo‘lmoqchi; xudoy bersa shunday, taqsir.

Safar bo‘zchining bu so‘zidan imomning qonsiz rangi yana qonsizlang‘an, olaminchoq ko‘zi allanuchuk holatka kirgan edi.

– Ablah odam ekansan! – dedi.

– Siz ham ahmoq mulla ekansiz! – dedi Safar bo‘zchi.

Imom g‘azabi bilan o‘rnidan turib Safar bo‘zchig‘a xezlang‘an edi, uni Samad bo‘qoq ushlab qoldi.

– Padar la‘nat, adabsiz! – dedi Samad, – domlag‘a shunday so‘zni aytasanmi-ya?

Safar bo‘zchi turg‘an o‘rnidan siljimadi:

– Cho‘zma kekirtagingni, bo‘qoq, – dedi, – qani qo‘yib berchi taqsiringni, yoqalashsin-chi men minan! Andishaning otini qo‘rqoq qo‘ydingmi?!

Shukur so‘fi o‘rnida baqa bo‘lib qolg‘an, imom bo‘lsa qo‘yo hujum qilmoqchidek Samad bo‘qoqni itarar edi. Samad bo‘qoq g‘iybatdan boshqa ishka yaramag‘ani uchun, imomning yordamig‘a yetish chamasi yo‘q edi.

– Shu adabsizlig‘ing bilan, – dedi Samad nasihatomuz, – yana domlaning orqasida namoz o‘quysanmi, Safar, a!

– O‘qumasam qutilamanmi senlardan!

– O‘qumasang bor, jo‘na!!!

– Hye... – deb so‘kindi Safar bo‘zchi va jilovxonadan chiqib jo‘nadi. Uning orqasicha “padar la‘nat johil” dedi imom va ilgarigi o‘rnig‘a bordi. Bir necha vaqt uchavlari ham so‘zsiz o‘lturdilar.

– Bir it-da, taqsir, xafa bo‘lmang.

Imom javob bermadi. Yana bir necha kishi kelib qo‘shilg‘ach, Shukur so‘fi mezanaga chiqib azon aytdi. Asrni o‘qush uchun masjidga kirdilar.

19. IFLOS BIR MOZIY

Imomning tab‘i juda sustlandi. Shom va xuftan asnolarida ham hech kim bilan so‘zlashmadi. Safar bo‘zchining “Buxoroyi sharifda necha yil o‘qub kelib, nihoyati mahallaga imom bo‘ldingiz. Xudoy bermasa shunday bo‘ladi, taqsir” – degan so‘zi zaharli xanjar kabi uning yuragida yangidan yangi jarohat ochar edi.

Darhaqiqat, Safarning bu so‘zi imomning eski jarohatini mudhish tuzlab tashladi. Bu jarohat shu kungacha ichdangina fasodlanib yurg‘an bo‘lsa, bu kun Safar bo‘zchi kabi bir “bema‘ni” bu yarani rahmsiz suratda yorib yubordi. Samad bo‘qoq va Shukur so‘fi kabi bemazalar oldida imomning obro‘sini to‘kdi. Bu bir yoqdan. Ikkinchi tarafdin, Safarning “ul bo‘lsa, madrasa ko‘rmasdan mirzolarining mirzosi bo‘lmoqchi...” jumlasini yana dard ustiga chipqon. Ya‘ni imomning hasad o‘ti to‘rt tomondan puflandi, go‘yo ul ikki olov o‘rtasida qolg‘andek bo‘ldi.

Anvarning bosh munshiylikka yaramaydirg‘anlig‘ini, ilmsiz, fazlsizligini nega buncha isbot qilishg‘a tirishdi? Safar bo‘zchi kabi bir “ablah” bilan bahslashib, o‘ziga nega buncha xafalik ortdirdi? Garchi, Anvarga xolis qiymat bermakchi bo‘lg‘anida ham buni Safar kabi ilmsiz, nodon bir kishiga tushundirmoq uchun qanday hojat bor edi? Buning sababini so‘zlashdan ilgari imom afandining o‘tkan tarixig‘a biroz ko‘z tashlab olishg‘a majburmiz.

Chunki busiz o'quvchimizni ta'min qilish mumkin emasdir.

Hozirg'i imomimiz – mulla Abdurahmon mundan yigirma yillar muqaddam, qisqag'ina, ahamiyatsizgina “Rahmon” ismi bilan atalar edi. Abdurahmonning otasi ulamo naslidan, ammo bu sharaf nima sabab bilandir, uning otasig'a nasib bo'lmog'an, biroq Abdurahmonning amaklari ota kasbini ushlab, tahsil ko'rgan joylari Buxoroda katta mudarrislardan sanalar edilar. Abdurahmon yosh bola ekan, otasi o'lib, onasi va ota tomonlari tarbiyasida qoldi. O'n besh yoshlarg'acha Solih maxdum maktabida savod o'qug'ach, mudarris amaklaridan Buxoroyi sharifka kelib tahsil qilishg'a da'vat xati oldi. Xatda Abdurahmonning bobo kasblari ulamoliq ekanini, shuning uchun boshqa kasblarga urunib umr zoe' qilish abasligi¹, o'z tarbiyalarida tahsil ko'rish luzumi so'zlanar edi. Bu da'vat Abdurahmonning onasig'a va boshqa yaqinlarig'a juda ma'qul tushib, uni Buxorog'a jo'natish qarorig'a keldilar. Abdurahmon ham istiqboldag'i mudarris, muftilik shirin xayollari ichida Buxorog'a safar qildi.

Katta amak Buxoroning “Xo'ja Porso” madrasasining mudarrisi bo'lib, Abdurahmon shu kishining tarbiyasiga kelgan edi. Abdurahmon silliqqina bola, madrasa mullabachchalari albatta shunday silliq bolag'a o'ch.... Shunga binoan domla mudarris garchi madrasadan hujra berish mumkin bo'lsa ham, mazkur ishonchsizlik majburiyatida Abdurahmonni o'z mehmonxonasig'a joylashtirdi. Shu holda Abdurahmon tahsil boshladi.

Domla mudarris “zamona buzuqlig'ini” nazarga olg'ani uchun Abdurahmonni haligi to'g'risidan juda qattig' nazorat qilar edi. Biroq, domlarning bunday buzuqliqqa qarshi bora olishlari mumkinmi edi? Ularning o'zlari shu “mahram” balosig'a giriftor, ya'ni buzuqliqqa manba” bo'la turib ham yana “zamona buzuqlig'i”dan shikoyat qilishlari o'sha vaqtlardag'i “madrasa mantiqi”g'a hech bir bahssiz

¹ Abas – befoyda, behuda.

sig'a olur edikim, bu to'g'rida menga osila ko'rmangiz. Kishining bolasini buzish har bir sallasi muazzam, ilmi "favqalodda", o'zi "varasatul-anbiyo"¹ sanalg'an zotlar nazarida va vijdonida ma'fu, ammo o'z o'g'lig'a boshqalar o'shandog' hayvonlikni qiladig'an bo'lsa: "Zamona buzuq, ehtiyot shart!"

Shu yo'sun domla mudarris burodarzodasini yaxshi ehtiyot bilan, hatto shomdan keyin darbozaga qulf solib tarbiya qilar, madrasadagi oti yomong'a yirtilgan xoh yosh, xoh kekxa umuman, talabalar majlisiga yaqinlashdirmas edi.

Kishi avvalo moxxov yoki pes bo'lmasin: bo'ldimi, betdan bo'lmasa – yelkadan, qo'ldan suv ochmasa – oyoqdan, harholda oqaberadir. Shunga o'xshash jamiyat ham bir kasal bilan og'ridimi, uning har bir tabaqa yoki sinfiga, yana to'g'risi, fardiga² shu kasal siroyat³ qilmay qolmaydir. Domla mudarris birodarzodasini madrasa mullabachchalardan har qancha ehtiyot qilsa ham, yana amniyat⁴ ostida emas edi. Madrasadan tashqarida ham Abdurahmonni ko'z ostig'a olg'uchi "mullabachchalar" yo'q emas edilar, masala chetlarning ko'z olaytirishig'a yetkanda, tabi'iy, domla mudarrisning qo'ldan hech ish kelmay qoldi.

Domla nazoratni eskicha davom etdirib, xotirjam' yurg'anda bir necha juvonboz savdogarlar Abdurahmon bilan aloqa qilib qo'yg'an edilar. Domla mudarris erta-kech Abdurahmonni ko'z o'ngidan yubormas, xuftandan keyin darbozaga qulf solar, Abdurahmonni mehmonxonada yotquzib, so'ngra o'zi ichkariga uxlag'ali kirar; ziyofatka boriladig'an bo'lsa, o'zi bilan birga olib yurar edi. Yana shu holda Abdurahmonni qanday qilib buza olsinlar? Taassuf, buzg'an edilar. Bachchabozliqqa maxsus hunar va nayranglar ijod qilg'an omilkor savdogarlardan bir nechasi "Abdurahmoncha"ni yo'ldan ozdirg'an edilar.

¹ *Varasatul-anbiyo* – payg'ambarlar avlodi.

² *Fard* – shaxs, kimsa, kishi.

³ *Siroyat* – ta'sir.

⁴ *Amniyat* – tinchlik, xotirjamlik.

Domla mudarris xotirjam¹ ichkariga uxlag‘ali kirgandan keyin mehmonxonaning ko‘cha tomon darichasiga kichkina bir kesak tiq etib tegar, go‘yo yeshinib yotgan Abdurahmoncha bu ishoradan so‘ng turib kiyinar va sekingina darichani ochar, eshik ochilg‘an ko‘chadan bir o‘rim arqon to‘p etib mehmonxonag‘a tashlanar edi. Abdurahmoncha arqonning bir uchini mehmonxonaning darchasiga bog‘lab, ikkinchi uchiga o‘zi osilib ko‘chaga tushar, arqonni bo‘y yetarlik qilib yashirg‘ach, narida kutib o‘lturgan “odam o‘g‘risi” bilan birga bazm o‘rnig‘a jo‘nar edi. U yerda bo‘lsa besh-o‘n “oshiqlar” Abdurahmonchani kelishi on bilittifoq “Buxoro amrligi”ga ko‘tarib, amru farmonig‘a itoat qilurlar:

“Mulla Abdurahmonjon, janobi oliy, garam, az sarashon gardam, balongni olay!”¹ kabi madhu sanolarga ko‘milgan “Abdurahmoncha” har bir ishni o‘z tilagicha yuritar: may uchun soqiy bo‘lar, zaifona ko‘ylak, lozim va boshig‘a kokil kiyib o‘n olti yoshar qiz suratiga kirar; choyg‘a labini tegizib “tabarruk” qilar; dutor, tanburga yo‘rg‘alab o‘yunchi bo‘lar; boshidag‘i kokil bilan “oshiqlar”ni rahmsiz qamchilab sitamgar va zolimga aylanar, eng oxirda... Qisqasi bu bobdagi bor choramiz uchun ham yararliq holg‘a kelgan yoki keltirilgan edi.

Uch yilgacha shu yo‘sun “oshiqlar” ko‘nglini ovlab kelib, bir kun sir ochilib qoldi. Domla mudarris bu nomuska chidalmay Abdurahmonni o‘z uyidan quvladi. Abdurahmon tavba qilib, domla mudarrisdan loaqal madrasada turishni so‘radi. Vosita-vasoit bilan izn hosil qilib, madrasada istiqomat qila boshladi. Endi ishrat navbati madrasa jigar so‘xtalariga...² Ikki yil chamasi madrasa afrodi³ orasida chandir kabi sakkiz tarafdin tishlanib yurg‘andan keyin soqolmurti chiqib, husn sarmoyasi zavolga yuz tutdi va kundan kun “bozor kasodlanib”

¹ *Garam, az sarashon gardam, balongni olay* – aylanay, boshingga jonim fido, dardingni olay.

² *Jigar so‘xta* – oshiqi beqaror.

³ *Afrod* – shaxslar, kishilar, kimsalar.

xaridor ozaydi. Abdurahmon uch yil bo'yi savdogarlar orasida "axloq tuzatkan" bo'lsa, yana ikki yil madrasada turib shu tuzalgan axloqni "kamolatka" erishdirdi. Shuning uchun anvo'i erkalikka, necha xil mukayifotka, rang-barang "izzat, hurmatka" o'rgangan ko'ngli bu xaridorsizlik balosig'a tuz sepkan yaradek achir edi. Ko'bni ko'rgan bu kichik bosh ba'zi uyat nayranglarga ham urinib ko'rar, masalan "vaqtsiz chiqqan" soqol-murtlarini mo'ychinak bilan terib, har kun o'n qayta oynaga qarar, yangi xaridor topish maqsadida kun sayin bozor-rasta, ko'y-guzarlar sayriga chiqar edi...

Ma'lumdirkim, do'ndiqchalar avvalo oqchasi ko'b, bel og'rig'i ko'rmagan boylarg'a nasib bo'lurlar. Ular zerikib tashlag'ach, o'rta hol "tashna"lar domig'a tusharlar. Soqol-murt chiqib davangilikdan¹ xabar kelgach, uchunchi tabaqa, ya'ni bo'yni yo'g'on, g'o'laburlar istifodasiga kecharlar. Shunga o'xshash bizning Abdurahmon ham mo'ychinak ushlagan davrida shu uchunchi tabaqa – choyxonanishin, tavkargir² va boboyi bangilar orasidan o'ziga zamin topdi. Uning bu uchunchi davridagi ahvolini yozishg'a qalam ma'zurdir. Shu yo'sun bu keyingi tabaqa orasida ham uch yil chamasi ish ko'rgach, ajoyib bir dunyodiyda, misli oz-shaloq, hamma sharoitlari bilan madrasalik bir bezori va chapan holda bachchalik davri bilan vido'lashdi. Chunki, bashara nong'a chumoli yopishqandek soqol murt bilan to'lib, mo'ychinakka so'z berarlik bo'lmadi.

20. HUSHYORLIQ

Hozir Abdurahmon o'zining yaqin moziysida usti shir-niga belangan ot tezakdan boshqa bir narsa ko'rmaganidek, istiqbolida ham epaqaliq bir hol tasavvur qilolmas edi. Bir necha oylar nihoyatda ruhsiz, kayfsiz va darsiga ham havsallasiz davom etib yurdi. Go'yo bu kunlarda benihoyat ichkuklukdan so'ng bosh og'rig'i davrini kechirar edi. Shu yo'sun

¹ *Davangilik* – o'smirlik davri.

² *Tavkargir* – qimorda yutuqdan cho'tal oluvchi.

ko‘b vaqt ruhiy xastaliq kechirib, kutilmaganda jonlanib ketdi. Ya‘ni “Aqoid”ning sharhiga yaxshi tushunish uchun besh barmog‘ini og‘ziga tiqqandek yeng shimardi.

Yuqoridag‘i ruh tushish davrida ul moziysidag‘i kabi erkalik, amr-u farmon va shuhrat uchun qayg‘irg‘an, ko‘b bosh og‘ritib endigi shuhratni mo‘ychinak iste‘moli bilan emas, balki aqoid, sharh va havoshiy¹ vositasida topmoqchi bo‘lg‘an, ya‘ni fardi g‘oyasig‘a diniy olimlik libosini kiydirish fikriga kelgan edi². Besh yil “g‘oya” uchun qattig‘ berilib, rutubatlik hujrada zaxlab, salomatligi uchun umr bo‘yi arimaydirg‘an orig‘liq, rangsizlik ortdirib, yigirma sakkiz yoshida “xatmi kutub”³ qilishg‘a muvaffaq bo‘ldi. Besh yilliq o‘zgarishdan so‘ng domla mudarris Abdurahmonning eski gunohlarini kechirgan edi. O‘z yonidan birmuncha sarf etib, Abdurahmon uchun xatm to‘yi qilib berdi.

Mulla Abdurahmon Qo‘qon safariga hozirlanar edi. Ko‘ngli Qo‘qonda o‘zini kutib turg‘an ulamoliq shuhratiga; muftilik, qozi va a‘lamlik mansabiga oshiqinar edi. Uning fikricha, Qo‘qondag‘i qarindosh-urug‘lar ham yosh olimning istiqbolig‘a hozirlik ko‘rgandek edilar.

Shu yo‘sun oshiqlar yor vasliga oshiqqandek mulla Abdurahmon ham o‘z shahriga yelib-yugurib yetdi. Ul o‘ylag‘ancha istiqbolg‘a butun Qo‘qon ko‘chib chiqmasa ham, qarindosh-urug‘dan uch-to‘rt kishi, mahalla keksalaridan ikkita savobtalab chol darboza yonida kutib oldilar. Bu soddacha istiqbol qilinish Abdurahmonning Buxoroda turib qilg‘an shirin xayolig‘a birinchi zarba edi. Uyiga borib tushti. Bir necha kungacha fotihaxonlik, hordiq chiqarish marosimlari davom etdi. Lekin bundan ham qanoatlana olmadi, bil‘aks, jini otlandi. Chunki ziyorat qilg‘uchilarning aksarisi mertuq-sertuk qavm-u

¹ *Havoshiy* – hoshiyalar, biron kitobning sharhiga berilgan sharh.

² *Fardg‘oyasi* – Ollohning birligini anglash g‘oyasidir. Yuqoridagi jumlada mana shu g‘oyani, ya‘ni Ollohning yakkayu yagonaligi g‘oyasini diniy ilmlar bilan isbotlash nazarda tutiladi.

³ *Xatmi kutub* – kitoblarni o‘qib tugatish.

qarindoshlar, uzoq-yaqin ko'z tanish madrasa talabalari va bir necha mahalla imomlari bo'lib, ul kutkan asosiy moyalar¹, ya'ni mudarris, peshvolar, mufti-ulamolar va bek-bekzodalar, boobro' ashrof va boyonlar ziyoratchilar orasida aqalli ko'z og'rig'i uchun ham ko'rinmadilar. Bu ikkinchi zarba edi.

Ziyorat qilishg'a "qo'li tegmagan" ba'zilar uzr maqomida o'z uylariga "maxsus ziyofat" bilan chaqirarlar, deb kutdi. Baxtka qarshi, bu umid ham bo'sh chiqdi. Bir necha qarindoshlarning titrab-qaxshab qilg'an ziyofatlari bilan "uydan uyga o'tib ne'matlar ichida suzib yurish" xayoli ham "bir xayol" bo'lib qoldi. Bu uchunchi zarba edi.

Bir oy o'tmay qavm-u qarindoshlarning-da ziyofatlari nihoyatiga yetib, beva onasining tuppasiga qanoat etishka majbur bo'lib qoldi. Buxoroda o'ylag'ancha birar madrasaning mudarrisligi yoki bu topilmag'anda mukarrirligigina emas, hatto narigi mahallaning imomatini olish ham qiyin keldi. O'zidan ikki mahalla narida bo'lg'an hozirg'i masjid imomatiga ta'yin qilmoqchi bo'lg'an edilar, bunga ham moni' chiqdi; mulla Abduraxmon alhol sunnatni bajo keltirmagan, ya'ni, uylanmay, tarki sunnat qilg'an kishining imomatida nuqs bor, deyishib, mahalladagi ba'zi taqvodorlar e'tiroz qildilar. Shundan keyin bir necha yor-do'stlar, to'y chiqimini o'zaro ustlariga olishib, uni uylandirish fikriga tushtilar. Buxorodag'i "xayollar" zer-u zabar² bo'lg'an holda, mulla Abdurahmon uylanish sharti bilan haligi mahalla imomatiga o'tdi. Hozir shunchalik past ishka ham bo'yin egish zarurati bor edi...

Mulla Abdurahmonning sovchilari ibtadaan³ Solih maxdumning qizi – Ra'no uchun bordilar. Chunki Ra'noning husni bu dahada mashhur, undan keyin Abdurahmonning o'zi Solih maxdumda savod o'qub

¹ *Moya* – aslzoda, asl odamlar.

² *Zeru zabar* – ostin-ustin, vayron

³ *Ibtadaan* – boshlab, dastlab.

yurg'an fursatda yosh Ra'noni ko'rgan, uchunchidan – yosh olim keksa domlanning qizig'a uylansa, yana bir hush bo'lar edi. Ayniqsa, mulla Abdurahmon hanuz Ra'noning erga berilmaganligi xabarini eshitkach, bu tasodifni istiqbolining xayrlik follari sirasiga kiritdi. Ra'no bu o'n yil ichida yana yetilgan bo'lsa kerak, deb to'yni kutmayoq uning xayoliy siymosini quchoqlay boshladi. Maktabdor domlalarig'a qarag'anda o'z ilm va martabasini allaqancha yuqori qo'yg'anliqdan, Solih maxdumning quloq qoqmay domod qilishig'a ishonar va bu kunmi, ertami, Ra'noni chindan dar og'ush etish uchun oshiqar edi. Lekin taqdir bunda ham uni aldadi. Sovchilar Nigor oyimdan bo'lmag'an uzrni olib keldilar: "Qizlari hali yosh emish, endi o'n ikki yoshqa kirgan emish..."

Mulla Abdurahmon xotinlar so'ziga ishonmay Solih maxdumning o'z oldig'a mahalladan bir-ikkita keksani sovchi qilib yubordi. Bu sovchilar ham yana achchig'roq javob bilan keldilar. "Solih maxdum qizini o'rdada mirzolik qiladig'an Anvar ismlik bir yigitka fotiha o'qub qo'yg'an ekan. Fotiha qilmag'anda, albatta sizga berar ekan, ko'b afsus chekti".

Bu javobdan keyin Abdurahmonning dami ichiga tushib, o'z taqdirig'a la'nat o'qudi. Ammo ko'nglida Ra'noni oladig'an Anvar ismlik yigitka qarshi bir kek tug'ildi. Bu javob chindan to'g'rimi, nayrangi yo'qmi, deb o'rdada xizmat qiladig'an Anvar otliq mirzoni so'rashtirdi. To'g'rilig'ini bilish ustiga hatto bu Anvarni kimligini ham xotirladi: o'zi Buxorog'a ketar oldida Solih maxdumning maktabida o'qub yurg'an o'sha yatim bola emish. Uch-to'rt yillardan beri o'rdada mirzoliq qilib, necha tillo mohona olar emish... Bu so'rashtirib bilishdan keyin Abdurahmonning ichi yana yonib ketdi; Buxoroda xatmi kutub qilib kelgan bir "olim", aqalli bir mahalla imomatiga xarxashasiz o'talmasin-da, uning harom tukiga arzimagan bir besavod yatim va badnajat isqirt o'rdadan falon tillo vazifador bo'lsin va shu tufaylda Ra'no kabi bir qizni ham o'ziniki qilsin: bu ayniqsa, kishi chidarlik gap emas edi...

Mulla Abdurahmon butun kamolatini ishka qo'yib, imomat va xatiblikka shuru'¹ qildi. Har kun qavmlarig'a amri ma'ruf, nahyi anilmunkar² aytib, xususan, har haftajum'a kuni amri ma'rufni kengroq doirada yuritib, ko'blarning ko'nglini eritishka muvaffaq ham bo'ldi. Izhori fazl niyatida qiling'an bu ko'z bo'yash ko'blarning diqqatini o'ziga jalb etib, hatto uning amri ma'rufini tinglash uchun jum'a kunlari chet mahallalardan og'ib, kishilar kela boshladilar. Bu muvaffaqiyatdan chatnayozg'an mulla Abdurahmon kuchangandan kuchanar, ayniqsa, orada xong'a tegishlik hukumatdor beklardan ko'rinib qolsa, jannat va jahannam ustidagi masalani darhol xong'a itoat, beklarga hurmat bilan ayriboshlab olar edi. Hammabop bo'lishg'a qarag'anda, ayniqsa, xonbob bo'lishg'a tirishar edi. Uning bu jonbozlig'i boshqa to'g'rilarda birar amaliy natijaga erishmasa ham, faqat bir vajida nihoyatda yaxshi samara berdi. Uning "daryoi fazli"ga maftun bo'lg'an savdogarlardan biri qiz qarindoshini berib, o'ziga kuyav qildi. Yaxshi oilaga kuyav bo'lg'anidek, shahardagi boshqa davlatmandlar bilan ham aloqa bog'ladi va ularning ziyofatlari vositasida ba'zi madrasalarning mudarrislari, mukarrirlari bilan ham tanishdi, qisqasi, biroz burni ko'tarilayozdi. Faqat endi o'rdag'a yaqinlasha olsa... Ammo hanuz bu mu-yassar emas-da.

Imomning ko'ngli Anvar qarshisig'a ozg'ina kirlik ekanini o'qug'uvchi yuqoridan ongladi. Uning ko'nglidagi shu ozg'ina kir Anvarning ko'tarilishidan tinchsiz edi.

– Nodon Anvar o'rdadan quvlanish yerida sarmunshiylik masnadiga minmakchi.

Xolis muhokama ko'pincha muhokama bo'lib qoladir. Ammo g'arazlik fikr aksar so'zlaguchini sharmanda qiladir. Shunga o'xshash, mulla Abdurahmon ham muhokamasi-ga ozg'ina g'araz aralashtirib, Safar bo'zchining achchig' haqoratig'a hadaf bo'ldi.

¹ *Shuru'* – boshlash, ishga kirishish.

² *Nahyi anilmunkar* – yomonlikdan qaytarish.

Shunday, ul Anvarga kekli edi. Shuning bilan birga Anvarga qarshi amalda bir ish qilish kuchidan ham mahrum edi. Balki siz “endi Imom afandi uylanib olibdir, Ra’noga ehtiyoji qolmabdir, bas, shu holda kek sag’lashg’a qanday mantiq bor?” dersiz. Bu juda sodda muhokama. Aslida bu kek Ra’no bilan boshlang’an bo’lsa ham, hozirda doirani boshqacha ushlagan. Masalan, deysizmi? Masalan, Safar bo’zchi juda bilib so’zladi: “Siz shuncha yil Buxoroda o’qub kelib, nihoyati mahallaga bir imom bo’ldingiz, ul bo’lsa...”

Bitishka mahkum bo’lg’an kekni mana shu “necha yil Buxoroda o’qub kelganlik yoki Buxorog’a bormasa ham kimsan faloniy bo’lg’anliq” saqlab turar edi. Agar siz sodda bo’lsangiz, masalaga Safar bo’zchi kabi qarab “xudoy bersa shunday” dersiz, yana gapga tushunmassiz, Abdurahmon kabi kishilarning tabi’atiga tushunish albatta, qiyin va tushunmagan ma’qul.

21. YORLIG’ BERISH MAROSIMI

Yorlig’ning kimning ismiga yozilg’anlig’ini ertalabdan o’rdada har kim sezib qoldi. Devonda eski odaticha o’z ishini qilib o’lturg’uchi Anvarning yonig’a dam-badam mirzo va g’ayri saroy xodimlari kelib, ohistag’ina uni tabrik etib ketar edilar. Anvar tabriklarga iltifotsiz, oddiy vaziyatda, xong’a eshitirilishi zarur, atrof hokimlaridan bu kun kelgan noma va arizalarning muhimini ahamiyatsizidan ajratib, xudaychiga topshirish uchun tayyorlar, ba’zilarini birinchi xonada oldig’a davot-qalam qo’yib daftar ustida o’lturgan mirzo, muftilarga havola qilar edi.

Sarmunshiy xonasida Anvardan boshqa yana ikki no-manavis bor edi. Bu ikkisi qog’ozg’a mixlangandek gap-so’zsiz savag’ich qalamni qirr-qirr qog’oz ustidan yuritib turar edilar. Bu qovoq-tumshug’i osilib ketkanlarning bittasi Shahodat mufti bo’lib, nomzodi xong’a manzur qiling’anlardan edi. Ikkinchisi shoir “Madhiy”ning sarmunshiy bo’lishini orzu qilg’an Kalonshoh otlig’ yana bir peshqadam mirzo edi.

Birinchi xonadagi o'n beshka yaqin mirzolar ham turli turli vaziyatda: Sultonali mirzog'a o'xshag'anlar yer ostidan yonidag'isig'a kulib muomala qilar va ba'zilari Shahodat mufti kabi to'nini teskari kiyib olg'an ko'rinar edi. Anvar yonidag'ilarning bu o'zgarishlaridan siqilg'an sumon har bir arizani ko'rib chiqish orasi ularga qarab olar edi. Qarshisidagi ikkisi go'yo mum tishlag'an kabi so'zsiz edilar.

– Bu kundan meni mazox qilib boshladilar, – dedi niho-yat Anvar, – go'yo men sarmunshiy bo'lar emishman...

Shahodat mufti savag'ich qalamini davotka bir-ikki ti-qib olg'ach, ko'zi qog'ozda ekan, javob berdi:

– Bo'lsangiz ajab emas...

– Yo'q, – dedi Anvar ariza buklab, – siz qishloqda bo'lg'aningiz sababdan kelguningizcha ishlar to'xtab qol-masin, deb vazifamdan tashqari ishlarga urindim. Ertadan bu vazifani o'zingiz olingiz, taqdir, men bu mazoxlarga chi-day olmayman.

Shahodat mufti qariyb butun ko'kragini yopqan bahay-bat moshguruch soqolini qalam bilan taradi:

– Mazox bo'lmasa kerak, – dedi bilintirmaygina enti-kib, – alhol yoshsiz, muhofazangiz butun, zerikish sizning uchun ayb bo'ladi... Biz endi bu ishni ko'p qilib zerikkan-miz...

– Albatta, – dedi muftining yonidagi Kalonshoh mirzo ko'zini qog'ozdan olmag'an holda, – mazoxlarga quloq so-lish kerak emas.

Anvar tabriknlarni bir qadar haqiqatga yaqin ko'rar edi. Ammo ularga "mazox" deb ta'bir qilishi, o'zini ma'lum o'ngg'aysizliqdan qutqarish va ularga ham yengillik be-rish uchun edi. Biroq Kalonshoh mirzoning keyingi so'zi yana uni ezib, ochiqdan ochiq bo'lg'an bu adovatka qarshi qanday muqobala qilishdan ojiz keldi. Shu holda birinchi xonaning dahlizidan xudaychi ko'rindi va turg'an joyidan Anvarni chaqirdi:

– Mirzo Anvar!

Anvar, xudaychi uchun ajratqan arizalarni qo'lig'a olib o'rnidan turdi:

– Arizalar tayyor... Huzuringizga chiqarmoqchi bo‘lib turg‘an edim¹.

Xudaychi boshini chayqadi:

– Arizalarni hozircha qo‘yib turingiz, – deb yerga ishorat qildi, – o‘zingiz men bilan birga kelingiz.

– Qayoqqa, taqsir?

– Huzuri muborakka.

Mirzolar bir-birlariga qarashib oldilar. Shahodat mufti bo‘zrayib hamrohiga qaradi. Anvar esa qo‘lida arizalari bilan hayrat ichida edi. Dahlizda uni kutib turg‘an xudaychi yana tanbeh qildi:

– Men sizga aytaman, Anvar.

Anvar, qo‘lidag‘ini o‘z joyig‘a qo‘yib, xudaychi orqasidan chiqdi.

Xon taxtda edi. O‘ng taraf kursida Abdurahmon oftobachi² va so‘lda shoir mulla Niyoz domla qo‘l bog‘lab o‘lturar edilar. Birinchi xonadan Xudoyor huzuriga kiradigan eshikning ikki yonida oybolta ko‘targan ikki jallod surat kabi qotqonlar, ular qatorida xon ulug‘lari – a‘yon va saroy beklari chizilishib o‘lturg‘anlar edi.

Xudaychi “huzuri muborakka” kirib ta‘zim qildi...

– Chaqirding‘ma? – dedi xon.

– Taqsir.

– Izn beramiz.

Xudaychi qulliq qilg‘an ko‘yi orqasi bilan yurib, birinchi xonaning dahliziga keldi va dahlizda kutib turg‘an Anvarni “huzuri muborak” sari yo‘lg‘a soldi.

Anvar “huzuri muborak”ning eshigida to‘xtab, ta‘zim ado qildi va uning yonidag‘ilarg‘a ham yarim ta‘zim ishorasini berdi.

– Ishlaring yaqshima, mirza? – deb so‘radi xon.

– Duolari barakasida, qiblagoh, – dedi Anvar.

Xon mulla Niyoz domlag‘a qaradi:

¹ Ariza va boshqa gaplar xong‘a faqat xudaychi tomonidan taqdim qilinadir (*mual.*).

² *Mashhur oftobachi* – Musulmonqulning o‘g‘li (*mual.*).

– Bu jigit bizning mirzalar orasida o‘bdan ko‘rinadi, – dedi.

Domla Niyoz o‘rnidan qo‘zg‘alib oldi.

– Fayzi shahanshohiy.

– Men bu jigitni mirzabashi qilmaqchi bo‘ldim, – dedi xon va tizzasi tegidan bir qog‘oz olib, domla Niyozg‘a uzatti, – o‘qung‘, domla.

Domla Niyoz o‘rnidan turib, qog‘ozni olib o‘pdi, Abdurahmon oftobachi va unga ergashib birinchi xonadagi a‘yonlar barobar o‘runlaridan turishdilar.

Domla Niyoz turg‘an ko‘yi yorlig‘ni o‘qudi:

“Ba ismi subhonahu. Amrullohi farizaton va amruno vobij¹. Bizkim Farg‘ona mamlakatining xoqoni sulton ibni sulton, a‘ni Sayid Xudoyorxon so‘zimiz: Julusi solisamizning² uchunchi sanasi mutobiqi³ 1287-nchi hijriya⁴ mohi safarning 25-nchisi⁵, ushbu yorlig‘imizni berdik xo‘qandlik mulla Mirzo Anvarg‘akim, mazkur mulla Mirzo Anvar binni Salimboy sha‘ri sharif uzra ustiuor turub, amrimizga inqiyod⁶ etib devonbegi unvon digar sadri munshiylik umuri⁷ vazoyifalarimizni kama yanbag‘i⁸ ado qilg‘ay deb. Adoyi hadama⁹ asnosi biz amiri vazifa mutlaqal‘inon¹⁰ dorus-saltananing¹¹ haqqi shar‘iysig‘a xiyonat qilishdan ijtinob¹², adolatimiz oyinasini danoat¹³ g‘uboroti birlan xalaldor aylashdin parhyez, arzi dodi fuqaromiz sur‘ati istimo‘ida¹⁴ ihmol¹⁵ va sustlik ko‘rsatmay

¹ Ollohning amri farzdir, bizning amrimiz vojibdir.

² *Julusi solisa* – uchunchi marta o‘lturish (taxtga).

³ *Mutobiq* – muvofiq, uyg‘un.

⁴ Melodiy hisob bilan 1872-yil.

⁵ *Mohi safar* – safar oyi, qamariya yil hisobida ikkinchi oy nomi.

⁶ *Inqiyod* – buysunish.

⁷ *Umur* – ishlar.

⁸ *Kama yanbag‘i* – talab darajasida, ko‘ngildagidek.

⁹ *Adoyi xadama* – xizmatlarni bajarish.

¹⁰ *Mutlaqal‘inon* – o‘z-o‘ziga mustaqil.

¹¹ *Dorus-saltana* – mamlakat.

¹² *Ijtinob* – chetlanish.

¹³ *Danoat* – paskashlik, tubanlik.

¹⁴ *Istimo‘* – eshitish, quloq solish, tinglash.

¹⁵ *Ihmol* – e‘tiborsizlik.

intishori¹ adolatimiz ko'shishida subhi shom mashg'ul va mabzul², diqqat va e'tibori tom qilg'ay deb va yana mazkur ismiga yorlig' maktab bo'lmish itoatiga afrodil³ devonxonamiz ma'murlar⁴ deb, muhri shohonamiz birlan ushbu yorlig'ni ta'kid va taqdir⁵ etdik".

Domla Niyoz yorlig'ni tugatib, qog'ozni manglayig'a ko'tardi va ikki qo'llab Xudoyorg'a uzatdi.

Xudoyor yorlig'ni olib qarshida bosh bukib turg'an Anvarga ishorat qildi. Anvar yugurib kelib, yorlig'ni olib o'pti va uni sallasiga sanchib, orqasi bilan yurib, ilgariги o'rnig'a borib to'xtadi.

Domla Niyoz Anvar tarafidan duog'a qo'l ochti:

– Davlati shahanshohi ro'z-baro'z afzun, dushmanoni amir-almo'minini sarnigun boshad. Ollohi taolo soyai zil-lallahiro, az sari raiyatoni kam nakunad...⁶

*Xudovando, bigardoniy baloro,
Zi ofatho, nigah doriy tu moro.
Ba haqqi hardu giso'i Muhammad,
Zabun gardon zabardastoni moro⁷.*

Duo asnosi, ayniqsa, birinchi xonadagi ayyonning yig'i va riqqat ohanglik «omin, omin» sadolari «huzuri muborak»ni titratti. Duodan keyin xudaychi ikki to'n keltirib, kimxobni domla Niyozga va qora baxmaldan tikilgan mirzoboshiliq xil'atini Anvarga kiydirdi. Kimxobni kiyib olg'ach, mulla Niyoz «saxovatda Hotamitoydan, adolatda

¹ *Intishor* – yoyilish, tarqalish.

² *Mabzul* – bag'ishlamoq.

³ *Afrod* – odamlar, kishilar.

⁴ *Ma'mur* – amr qilingan.

⁵ *Taqdir* – qaror.

⁶ Shahanshohning davlati kun sayin ko'payib, amiralmo'minning dushmanlari yo'q bo'lsin. Olloh taolo xudo soyasini fuqaro boshidan kam qilmasin.

⁷ Ey xudo, sen balolarni qaytarg'uchidirsan,
Ofatlardan bizni saqlag'uchidirsan.
Muhammadning ikki kokili hurmatiga,
Bizga g'olib kelguchilarni zabun qil (*mual*.).

No'shiravoni odildan» ortig'roq ul janobning haqqig'a yana yangi duo va sanolar to'qudi, go'yo «amiralmo'minin»ni ko'mdi va o'zi ham qaynadi. Bundan so'ng marosim itmomiga¹ yetib, Anvar sekin-sekin orqasi bilan yurib birinchi xonaga va undagi a'yonning tabriklariga ko'milib, dahlizga chiqdi.

Anvar devonxona sahniga yetkanda ichkaridagi kattadan kichik mirzo, munshiylar yangi boshliqlarini muborakbod qilg'ali o'runlaridan qo'zg'aldilar. Hozir ba'zilarining ustida boyag'i «onglashilmovchiliqlar» go'yo bo'lmag'andek, hatto mulla Shahodat mufti ham hech narsani ko'rmagandek, o'z umrida birinchi martaba Anvarning hurmatiga o'rmdan turdi.

– Muborak, muborak! Borakallo, Mirzo Anvar! – dedi.

Ba'zi munshiylardagi yarim soatliq bu o'zgarishdan taajjub qilinmasinkim, buning sababi oddiy va ochiqdir. Sarmunshiy – demak, agarchi soqoli ko'ksini tutqan Shahodat mufti kabilarning bo'lsa ham xo'jasidir. shu soatdan boshlab ularning taqdiri shu bir kishining qo'lidadir.

Anvar samimiy va riyo aralash tabriklardan ancha ungg'aysizlang'an edi. Boshidag'i yorlig'ni qo'lig'a olib, o'z-o'zidan taajjublannamo atrofidagi mirzolarig'a qaradi:

– Janobning amirlari bilan, – dedi Anvar ularga xitoban, – eng og'ir va javobgarlik bir xizmatni o'z ustimga olishqa majbur bo'ldim. Bu majburiyatim o'zimga e'timod qilg'animdan emas, balki sizningdek otalarim, og'alarimga takyagoh deb ishong'animdandir. O'ylaymankim, bunday majburiyatda qolg'an bir ukangizni albatta yerga qaratmassizlar va undan marhamatlaringni ayamassizlar... Men sizlarning soyalaringizda tarbiyalandim, menga o'z shogirdlaringizdek muomalada bo'lib keldingizlar. Bu kun men rasman sizlarga

¹ *Itmom* – tamomlash, tugallash.

boshliq bo'lish majburiyatida qolg'an ekanman, yana hech ahamiyati yo'qdir. Maqsad: mundan keyin ham menga kechagi Anvar kabi takallufsiz muomalada bo'lishlaringiz va ko'rmatlar bilan meni ranjitmasliklaringizdir. Chunki sodda muomala yaqinlik va mehribonlik belgisidir.

– Bu kungacha biz sizni marhum mulla Muhammad Rajabbekning shogirdi bo'lg'anlig'ingiz uchun ehtirom qilmadik, – dedi javoban Sultonali mirzo, – balki sizning iste'dodingizni hurmat qildik. Mundan so'ng ham bosh mirzoling'ingizni emas, Mirzo Anvarlig'ingizni ehtirom qilarmiz.

Mulla Shahodat mufti yer ostidan Sultonliga xo'mrayib qaradi va nos otib o'z joyig'a borib o'lturdi.

– Siz hamisha meni mubolag'angiz bilan uyaltirasiz, mulla Sultonali aka, – dedi Anvar. – Agar menga hurmat lozim bo'lsa, mubolag'a bilan emas, yana takror ayta-man, bir qarindoshingiz qatorida takallufsiz muomala qilish bilan bo'lsin.

Fotihadan so'ng har kim o'z ishiga o'lturdi. Anvar ham baxmal to'nni yesha boshlag'an edi, yonig'a Sultonali mirzo keldi:

– Anvar, siz uyga borsangiz yaxshi edi.

– Nima uchun?

– Yorlig' olg'aningizni xabar qilish uchun shaharga hozir jarchi chiqar. Uyingizga sizni muborakbod qilg'ali kishilar kelsa...

– Avvalo menim uyim yo'q. Undan keyin meni muborakbod qiladig'an tanishlarim ham yo'q, – dedi Anvar qo'l siltab, – bundan xotirjam' bo'lingiz.

– Yoshliq qilasiz, Anvar.

Anvar javob berish o'rnig'a kulimsirab qo'ydi va joyig'a o'lturib, arizalar ko'ra boshladi.

22. ADRAS TO'N VA ISSIG' NON «FOJIASI»

Yorlig' olishning ikkinchi soatlarida butun shaharga bu xabar tarqalib ketdi. O'rda jarchisi bozor va urunish joylarida to'xtab:

– Ayyuhannos! Bilmagan bilsin – eshitmagan eshitsin:

*Vaqtiki, ajal paymonasi to'ldi,
Munshiy mulla Muhammad Rajabbek o'ldi!*

*Fazl bog'ida ochilg'an bir gul,
Ya'ni gul shoxig'a qo'ng'an bulbul.*

*Ba nomi mulla Mirzo Anvar,
Kamoliga musallamdir¹ aksar.*

*Huzuri muborakdan olib yorlig',
Maydoni qalamkashlikda qilur suxandonlig'.*

*Har kimsaningkim baxti kulsa,
Shohiga jon-u dil ila xizmat qilsa.*

*Lutфу shohonaga sazovor bo'lg'ay.
Atrofi zar-u zavar ila to'lg'ay!..*

manzumasi bilan jar solib yurar edi.

Kechagi xabarlarga kulgi va mazox tariqasida qarag'an shahar ulamo va ashroflari bu kungi haqiqat oldida har zamon yoqa ushlab: «Tavba, bu qanday bemazalik? Bir benomu nishonga buncha iltifot!» der edilar. Shaharning aksariyat qismi bo'lg'an kambag'al-kosiblar bu masala ustida bir xildaroq fikr qilib «kim bo'lsa ham o'zi insoflik bo'lsin, nima deding-a, Mamarayim?» kabi sodda jumla bilan o'z orzularining nimada ekanini gavdalantirar, ammo Anvarga ishi tushib, uning shafqatini ko'rgan Safar bo'zchi kabilar bu xabardan juda ham xursand: «Qilmishidan topti bu yigit, bo'g'ani juda ma'qul» deb, yangi mirzoboshining ta'rifini qilar edilar.

¹ *Musallam* – tan bermoq, qoyil bo'lmoq.

Maxdum bu xabarni ilgaridan kutib turg'an bo'lsa ham, yana shoshib qoldi. So'yinchiga kelgan yigitni to'xtatib qo'yib, darhol ikki bolani mehmonxonani supurib joy solishqa buyurdi va boshqa bolalarni yoppa ozod qo'yib yubordi. Alpang'-talpang' ichkariga kirib, o'qug'chi qizlar ichidagi Nigor oyimni o'z yonig'a chaqirdi:

– Hay, – dedi, – Anvaringdan kishi keldi, sandig'ingni och-chi!

Nigor oyim maxdumning shoshib aytkan bu so'ziga tushunmadi.

– Anvardan nima uchun kishi keladi, sandiqni nega ochay?

– Xay ahmaqsan, – dedi maxdum entikib, – Anvar yorlig' olg'an, so'yinchiga yigit keldi; sandiqni ochib, shunga bir narsa berib yuborayliq, deyman, tez bo'!

Nigor oyim ham shoshilinqiradi, uyga kirib, sandiqning kalidini topolmay to'rt tomonni izlar, maxdum dahlizdan turib uni koyir edi. Kalid topila bermagach, maxdumning toqati tugadi, chiqib qizlar ichidan Ra'noni chaqirdi.

– Topdim, topdim! – dedi Nigor oyim.

Maxdum uyga qaytib kirdi. Nigor oyim sandiqni ochib so'radi:

– Qanday to'ndan olay?

– Bo'zdan ol, bo'zdan.

Shu vaqt Ra'no ham uyga kirdi. Maxdum qizig'a qarab kuldi:

– Baxting-da, qizim, – dedi, – Anvar akang sarmunshiy bo'libdir.

Ra'no kulimsirab chetka qaradi:

– Meni nega chaqirg'an edingiz?

– Sandiqning kalidini bilasanmi, deb chaqirg'an edim, kalid topildi.

Nigor oyim bir bo'z to'nni olib, eriga ko'rsatti:

– Shunisi bo'ladimi?

– Ha, bo'ladi, tashla.

– O‘rdadan kelgan kishiga shu to‘nni berib bo‘larmikin?

Ra‘no ham bo‘z to‘nga e‘tiroz qildi:

– Berib bo‘lmaydi, uyat.

Maxdum o‘ylab qoldi:

– Bo‘lmasa, – dedi ikkilanib, – jo‘nroq adrasdan olchi, – Nigor oyim bir adras to‘n olib maxdumning qo‘lig‘a berdi. Maxdum to‘nni yoruqqa solib ko‘rdi:

– Yo‘q, adras hayf, Ra‘no, – dedi to‘nni taxig‘a solib, – haligi bo‘zni beravur.

– Bo‘z to‘n bergandan, bermagan yaxshi, – dedi achchig‘lanib Ra‘no, – arzimagan narsa uchun Anvar akamni uyaltirasizmi?

Ra‘noning yonig‘a Nigor oyim ham qo‘shuldi:

– Kishi uyalg‘uliq bo‘lmasin, Ra‘no.

– Hayf-da, hayf, – dedi maxdum, adras to‘nni salmog‘lab ko‘rib. Boyag‘i shoshilish holati hozir yo‘q, ammo yuzida achinish vaziyati bor edi. – Uvolda, uvol, qizim, ipagi juda quyuq ekan.

Ipagi quyuq bo‘lsa, hech narsa qilmas, – dedi asabiylanib Ra‘no. – Kishining izzati nafsı undan ham quyuq.

– Xayr, xayr, – dedi maxdum, adras to‘n bilan vido‘lashqandek. – Sen qizlaringni ozod qo‘y, Nigor, dasturxon tayyorlab, choy qaynat. Fotihaga odamlar kelsa kerak. Sen Ra‘no, sochlaringni yuvib, sal odamshavanda bo‘lib yursang bo‘lmaydimi, qizim?

Maxdum shu so‘zni aytib chiqdi. Ra‘no maxdumning orqasidan nima uchundir kulib yubordi. Nigor oyim yugurib erining orqasidan chiqdi:

– Hay, Ra‘no! – dedi havlida ketib borg‘an maxdumga, – nonlarimizning suvi qochqan, xamir qilishg‘a vaqt oz, bozordan issig‘ non oldirasizmi?

Bu gap maxdumga adras to‘nning alami ustidan tuz sepkan ta‘sirini berdi.

Havli o‘rtasida bosh qashinib qoldi va ko‘zini qisib, xotinig‘a qaradi:

– Juda qattig‘mi? – deb so‘radi.

– Juda qattig‘, hatto ushatishqa ham qo‘lning kuchi yetmas.

Javob yana falokatliroq edi. «Xo‘b, non oldiraman» deyishka ham maxdumning majoli qolmag‘an holda boshini quyi solib, javobsiz tashqarig‘a jo‘nadi. Mehmonxona sahnida kutib o‘lturgan yigitka o‘z qo‘li bilan adras to‘nni kiyairdi. Yigit darbozadan chiqquncha ham maxdumning ko‘zi «xayf ketkan» adras to‘nda, hatto undan Anvarning kelayotqan xabarini so‘rashni ham unutkan edi. Havli supurg‘uchi bola suv sepmay changitib yuborg‘ani uchun uni «ablah, kuchuk!» deb koyidi. Mehmonxonada ko‘rpacha yozib turg‘an bolaning yonig‘a kirib, ko‘maklashdi va bolaning uquvsizlig‘idan ranjib, buni ham birmuncha achitib oldi.

– Sen chopib guzarga chiq, – dedi bolag‘a, joy solinib bo‘lg‘andan keyin. – Katta tolning tegida Sovur novvoyning do‘koni bor. «Maxdum domlag‘a yigirma dona non kerak ekan. Narxi qanchadan?» deb darrav so‘rab kel. «Maxdum domlag‘a» degin, «arzon qilib aytar emishsiz, puli naqd emish» degin... «Yangi mirzoboshining o‘rdadan mehmonlari kelar ekan» degin... Yugur!

Bolani narx bilishka jo‘natib, havliga chiqdi. Havlidagi bola suvni ko‘b sepib, yerni loy qilib yuborg‘an edi, yana koyidi va darboza oldi – ko‘chaga ham suv septirib, ichkari kirdi.

– Qizlarni ozod qo‘yibsan, yaxshi, – dedi maxdum Nigor oyimg‘a. – Biz-ku, shu xabarni kutib turg‘an edik. Shunday bo‘lg‘andan keyin, non-poningni to‘g‘rilab turmaysanmi; un bo‘lsa-ku bor, ablah qani menga uch-to‘rtta noningdan olib ko‘rsatchi.

Ra‘no onasining so‘zi bilan qutidan besh-olti dona non olib, dadasining qo‘lig‘a berdi. Darhaqiqat, bir-biriga o‘xshamag‘an nonlar tarashadek qotib qolg‘an edilar. Maxdum urunib ko‘rib, bittasini ham sindirishg‘a kuchi yetmadi. Ra‘no yuzini chetka o‘gurib, kulib turar edi. Maxdum urina-urina nihoyat o‘zi ham kuldi.

– Zor qolg‘uring juda ham qotipti-da, kun ham issiq-da, Ra‘no?

Bu soʻzdan Raʼno battarroq kulib yubordi. Nigor oyim ham kulimsidi:

– Axir, oʻzingiz kechagina men xamir qilay desam koʻyidingiz, – dedi Nigor oyim. – Biz-ku mayli, kuni boʻyi ishlab kelgan Anvarga jabr. Shunchalik roʻzgʻor qilib, loaqal yumshogʻroq non yedirmasak... Kishi juda ham uyaladi.

– Men issiq nonga bola yubordim, – dedi maxdum qattigʻ nonlarni Raʼnoga berib. – Anvarga jabr boʻladir, deb oʻylasang mundan keyin oʻziga loyiq, oz-oz non yopib tur. Sen bilan men boʻlsa qattigʻ nonni ham yeya beramiz: jazasi choygʻa boʻktirishda.

Maxdum aytmasa ham Nigor oyim Anvar bilan Raʼnoga yashirinchi yumshoq non yopib berar, faqat bu kun oʻsha nondan bir-ikkita qolgʻan edi. Maxdum endi non sotib olishni boʻynigʻa olib, tashqarigʻa chiqdi. Narx bilib kelgan bolagʻa yigirma pul berib, orqasi kuymaganini olish sharti bilan nongʻa yubordi.

Anvarning «tanishsizlik va uysizlik» fikrining aksicha fotihaxonlar ham koʻrinib qoldilar, ikkinchi, uchunchi durukum fotihaxonlar kelgandan soʻng, maxdum Anvar oldigʻa kishi yoborib, uni chaqirtirib kelishka majbur boʻldi.

Shu kun kechkacha shaharning hamma tabaqalaridan ham fotihaxonlar kelib turdilar. Hatto Anvarning nodonligʻidan kulib yoqa ushlagan ulamolar, boy va ashroflar muborakbodchilarning aksariyatini tashkil etar edilar. Chunki bu keyingi tabaqa zamonasozlik, muvoso¹ va tadbir orqasida yashagʻuchidirlar. Anvar oʻzini tabrik qilgʻuchi ulamo va ashroflar yuzidan ochiq ravishda riyo, shaytanat va tamaʼ oʻqur, kambagʻallardan sodda samimiyat koʻrar edi.

¹ *Muvoso* – murosa qilish, kelishish.

23. KITOB SO'ZI

Asrdan biroz ilgariroq edi. Maxdum darboza yonida muborakbodchi mudarrislardan birini ikki buklanib ta'zim qilg'an holda uzatar edi. Hazrati mudarris xayrlashqan joyida yana to'xtab tomoq qirib oldi.

– Hay, mulla Solih, yana bir gapni sahiv qilibman, – dedi hazrati mudarris. Solih maxdum yugurib hazratning yonig'a keldi. – Mirzoga aytishni ep ko'rmadim; masalan, rivoyat va hokazo masalalarga hojat tushsa, bizdan begona qilmasin... Janobingiz shuni ham ta'yinlab qo'yasiz.

– Xo'b, taqsir, xo'b.

– Faromush qilmassiz, albatta?

– Xotirjam' taqsir.

Maxdum ulamo, amaldor va g'ayrilardan shuning kabi siporishlarni to'rt-besh soatdan beri qabul qila-qila juda miyasi suyulg'an edi. Hozirg'i iltimosni ham o'shalar qatorida bo'ynig'a olib, hazrat mudarrisni jo'natdi.

Nari-beri bo'z sallasini boshig'a chulg'ab, sarpoychan kafshini shap-shub bosib, darbozadan ichkariga kirib bormoqda bo'lg'an Safar bo'zchini maxdum to'xtatdi:

– Xo'sh, xo'sh, uka, – dedi Safar bo'zchig'a. – Yo'l bo'lsin sizga?

Chunki maxdum muborakbodchi kambag'allar u yoqda tursin, hatto ulamo va boylardan ham hozir zerikkan edi. Bu zerikishka ikkinchi martaba non oldirishning ham aloqasi bor edi. Safar bo'zchi ostonaga yonidan maxdumga qiyshayib qaradi:

– Labbay, taqsir? – dedi.

– Yo'l bo'lsin sizga?

– Mirzo Anvar inimga xudo martaba ato qilg'an emish deb eshitdim, – dedi Safar bo'zchi, – pirimni ziyorat qilay, deb kelyappan.

– Kelganingiz ma'qul, illo o'zi hozir juda charchab qolg'anda, chetdan duo qilib tursangiz ham kifoya, uka.

Safar bo'zchi boshini qashib, yana maxdumning aftiga qarab qo'ydi:

– Ziyorat qilib chiqa beraman, taqsir. Boshqa gap yo‘q, taqsir.

Maxdum Safar bo‘zchining ilgarisiga o‘tti:

– Mayliku, uka, ranjitasiz-da.

– Sadag‘asi ketay Mirzoning, – dedi Safar bo‘zchi maxdumning qatorig‘a borib, – baraka topqurning o‘zi ranjiydirgan yigit emas, xoksor-da, taqsir, ko‘rsangiz bilarsiz-ku, men minan juda qadrdon-da, taqsir.

Maxdum asabiylashibroq Safar bo‘zchining betiga qaradi. Safar bo‘zchi ham maxdumga biroz tikilib turg‘ach, iljaydi.

– Ko‘rsangiz bilarsiz, men minan juda qadrdonda, taqsir, – dedi yana va maxdumga iltifot qilmay, ichkariga yuruy berdi. Bir necha martaba kelib Anvarning mehmonxonasig‘a o‘rganib qolg‘an, shunga binoan bu to‘g‘rida maxdumning yordamig‘a muhtoj ham emas edi.

Anvar mehmonxonada Shahidbek va yana bir sarkardanamo bilan so‘zlashib o‘lturar edi. Safar bo‘zchini dahlizda ko‘rib o‘rnidan turdi. Ikkisi necha yillik qadrdonlar kabi samimiy ko‘rishdilar. Safar bo‘zchi ko‘zida yoshi bilan Anvarni tabrik qildi. Anvar unga o‘z yonidan joy ko‘rsatib o‘lturishdilar. Safar bo‘zchining fotihasiga anovi ikki bek arang qo‘l ko‘tarib qo‘ydilar.

– Zakotchidan tinchmisiz? – deb Anvar kuldi.

– Xudoyg‘a shukur, davlatingizda, mirzam.

– Bozorlar yaxshimi?

– Bir nav‘i... harchi tiriklik tebranib turadi, uka.

Safar bo‘zchining boyag‘i harakatidan achchig‘lanib tashqarida qolg‘an maxdumning kimni ham bo‘lsa ichkariga taklif qilg‘an tovshi eshitildi. Safar bilan Anvarning so‘zlari bo‘linishka majbur bo‘ldi.

Mulla Abdurahmon Anvar bilan yonma-yon o‘lturg‘uchi «do‘sti» Safar bo‘zchini mehmonxonaning dahliziga kirishidayoq ko‘rib qoldi va sariq tusi bo‘zarib ketkan holda ichkariga qadam uzdi. Safar bo‘zchining hurmati uchun loaqal qimir etmagan beklar ham mulla Abdurahmonning istiqbolig‘a qo‘zg‘alishdilar. Maxdum

mulla Abduraxmon bilan Anvarni bir-birlariga tanishdirdi.

– Balki xotirlarsiz, Mirzo Anvar, – dedi maxdum, – siz manim qo‘limg‘a kelgan yillaringizda mulla Abdurahmon akangiz ham bizning maktabda o‘qur edilar.

– Xotirimda. Xo‘b salomatmilar, taqsir?

– Alhamdulillah, – dedi Abdurahmon va yer ostidan Safar bo‘zchig‘a qarab qo‘ydi, – martabalari muborak bo‘lsin.

– Qutlug‘, taqsir, qani, marhamat qilsinlar.

O‘lturishdilar, fotihadan so‘ng yana bir daraja ahvol so‘rashildi. Hozirgi tasoduf juda qiziq tushkan edi. Mulla Abdurahmon bu uchrashishdan nihoyatda o‘ngg‘aysizlang‘an. Anvarni tabrik etish uchun og‘iz ochishg‘a qodir emas va har zamon qarshisidag‘i «bema‘ni»ga qarab qo‘yar edi. Shu holda bir necha fursat so‘zsiz o‘lturishkandan keyin, Anvar ko‘bchilikni dasturxong‘a taklif qildi va Shahidbek mulla Abdurahmonni so‘zga tortdi.

– Nima lavozimotdalar, taqsim?

– Imomatda, – dedi Abdurahmon va yer tegidan Anvarga ko‘z yuborib oldi, – Buxorodan kelganimizdan beri imomatdamiz...

Madrasada ham birmuncha mukarrirligimiz bor...

– Ko‘p yaxshi ekan; imomatlari qaysi mahallada?

– Bizning mahallada, – dedi so‘zga aralashib Safar bo‘zchi, – taqsimning ilmlari juda daryo, o‘zlari Buxoroda xatim kitob qilg‘anlar.

Shahidbek go‘yo ko‘ngil uchun yana:

– Ko‘b yaxshi ekan, – dedi.

– Mulla Abdurahmonning ilmi darhaqiqat yaxshi bo‘lg‘an deb eshitaman, – dedi maxdum.

Safar bo‘zchi mulla Abdurahmonning tilagiga qarshi yana so‘zlab ketdi:

– Yaxshiliqqa kelganda – yaxshi, biroq taqsimning tole‘lari biroz pastlik qilib turadi. Bo‘lmasa mudarrislik, muftilik, mirzolik – ularning barisiga ham taqsim yetuk...

Faqat tole' past-da, bek bobo. Mana endi mirzam otaliq qilib o'rdadan birar ish topib bersalar, taqsimig'a ham oftob tegsa ajab emas. O'zlari ham bir haftadan beri mirzamning haqlarig'a duoda edilar... a, taqsir, shunday emasmi?

Mulla Abdurahmon Safar bo'zchining qarshisida hozir har bir razolatka ham bo'yin egar edi. Manglayidag'i terini artib, besaranjom ahli majliska qarab chiqdi va g'uldirag'anumon: – Shunday, – deb yubordi.

Maxdum Safar bo'zchini mulla Abdurahmon tarafidan vositachilik uchun jo'rttaga kelgan, deb o'yladi.

– Mulla Abdurahmon o'zimizniki, – dedi maxdum, – albatta Mirzo Anvar qo'lidan kelgan yordamini ayamas.

– Albatta, munshiy tariqasida o'rdaga olinsa ham bo'ladi – dedi utta¹ bek.

Anvar va'da berib qo'yishni ep bilmaganlikdan, so'zsiz o'lturar edi. Mulla Abdurahmon har zamon manglay terini artib olar edi. Safar bo'zchi tunovi kungi adab-sizlikni taqsimning ko'nglidan chiqardim, deb mulla Abdurahmonning ko'zini uchratishka va ozg'ina bo'lsa ham taqsimdan minnatdorchilik olishg'a tirishar edi. Birmuncha vaqt shu ko'yi so'zsiz o'ltirishkandan keyin beklar fotiha o'qub qo'zg'almoqchi bo'ldilar. Safar bo'zchining yana og'zini ochib yuborishdan qo'rqib, hatto qimir etmay o'lturgan imom ham beklarning fotihasiga qo'shulishib o'rnidan turdi. Safar bo'zchi ham mirzoning haqiga duo qilib imomga ergashti. Chunki imom bilan birgalashib ketish orzusi, shu bahonada tunovi kungi past-baland gaplarni mulla Abdurahmonning ko'nglidan chiqarish niyati bor edi.

Anvar bilan xayrlashib, to'rt kishi barobar ko'chaga chiqdilar. O'ttuz qadam chamasi birga borib, Shahidbek o'z havlisiga buruldi. Yana biroz borg'andan so'ng ikkinchi bek ham boshqa ko'chaga kirib ketdi. Mulla Abdurahmon ham Safarboy «do'sti» bilan birga yurishni xohlamadi shekillik tez-tez adim tashlab hamrohlik aloqasini uzmoq-

¹ Utta – narigi, anovi.

chi bo'ldi. Bunga qarshi Safar aka uch hatlab bir bosib, Abdurahmonning yonidan chiqdi. Bu holdan yana imomning fe'li aynab, yo'l ustida birdan to'xtadi va Safarning aftiga bir turli mushuk qarashi qildi:

– Nega to'xtadingiz, boravuring.

Safar bo'zchi Abdurahmonning to'xtag'anidan xabarsiz ikki-uch adim nariga o'tkan edi:

– Birgalashib boramiz-da, taqsir.

– Men siz bilan yurishni xohlamayman, jo'nang, jo'nang!

Safar bo'zchi tushunolmay biroz qarab qoldi:

– Nega, taqsir?

– Nega deydi-ya, ahmaq odam...

– O'zlaringizni aytishlaringizga qarag'anda, musulmon kishi uchun kina saqlash bir ro'yamolni yuvib qurutqancha ekan, – dedi Safar bo'zchi, – bizlar bo'lsa to'rt kundan beri shaytonni apichlab yuruymiz... Shunisi ham kifoya-da, taqsir.

– Astag'firullo, – dedi imom, – siz o'sha kuni manim ustimga uch kunlik gap qildingizmi?

– Shaytonning ishida, taqsir, – dedi Safar, – axir, yana manim aytkanim bo'ldi-ku, men bunga bir narsa deyapmanmi? Nedir kinani qo'yayliq deyapman-da.

Mulla Abdurahmon istig'for aytib, yo'lg'a tushti. Safar bo'zchi ham muloyimg'ina uning yonida qo'l qovushtirib jo'nadi.

– Xo'sh, kinani tashlag'an bo'lsangiz, – dedi yo'lakay imom, – nega boya ularning oldida og'zingizg'a kelganini o'tladingiz?

– Yaxshiliqdan boshqa hech gap aytmadim. Faqat ilmingizni maqtadim.

– Boshqa gap aytmadingizmi?

– Nima dedim, axir? Shunchalik ilmlari bo'lsa ham, tole'lari ozg'ina pastlik qilib turardir, dedim. Bu to'g'ri gap emasmi, taqsir?

– Men sizga mirzodan xizmat so'rab bering, deb vakolat bergan emas edim-ku.

– Vakolat-ku, yo'q... Axir, tokay ilmingizni xor qilib

masjidda yotasiz... Axir, biravni uka, biravni aka deb siz ham tuzukroq ishka qatishing-da, taqsir.

– Astag‘firullo... Balki menga podshohliqdan ham shu imomat yaxshidir.

– Be-ye-ye, go‘mimi, taqsir – dedi Safar bo‘zchi, – u gapni qo‘ying, nafsilamr gap yaxshi. Shahardagi birarta mudarris domlani o‘shandaqa mirzoboshi ko‘tarsalar yo‘q dermi?.. Voy-boyov, taqsir, sizga ham o‘rdadagi bir mirzolikni bersa, deb, «sizning haqqingizga taqsim duoda bo‘ldilar», dedim-da. Manim xolisligimni shundan ham payqasangiz bo‘lar edi, uka.

– Astag‘firullo, – dedi yana imom, – darahaqiqat, men uni shunday, deb duo qilg‘anmidim... Yolg‘onning nima keragi bor?

– Taqsim bo‘lsangiz ham hali yoshsiz-da, – deb kuldi Safar. – Basharti rostini so‘zlab «sizning mirzoboshi bo‘lishingizni taqsim ko‘rilmagan edilar» desam, xursand bo‘larmidingiz, vax-xax-xax, xex-xex-xex... Yo‘q, taqsir, o‘zingiz ham Buxoroda o‘qug‘an bo‘lsangiz kerak: kitoblar ikki joyda yolg‘on aytishni ma‘qul degan ekanlar; bit-tasi – eru xotinning orasida, ikkinchisi – ikki mo‘minni bitirish uchun. Buni xudo rahmati domlam o‘qub berar edilar. Shu gap qulog‘imda qolg‘an ekan, men durug‘¹ aytkan bo‘lsam kitob so‘ziga amal qildim-da, ikki mo‘minni bitirish uchun so‘zladim-da.

Mulla Abdurahmon yana og‘iz ocholmadi. Chunki Safar bo‘zchi «kitob so‘zi» bilan uni yengib qo‘ydi. Mahallaga kelib yetdilar. Safar bo‘zchi kinani tamoman ko‘nglidan yuvib tashlag‘an edi. Shomni mulla Abdurahmon orqasida o‘qush uchun masjidga kirdi. Jilovxonadagi namoz kutib o‘lturgan qavmlar ichidan Samad bo‘qoq, Shukur so‘filar ham ko‘rinar edilar. Safarning imom bilan birga masjidga kirishidan taajjublangan Samad bo‘qoq uni turtib so‘radi:

– Yarashdinglarmi?

– Kina degan ro‘ymolni yuvib quritquncha, – dedi Safar

¹ Durug‘ – yolg‘on.

bo'zchi, – yangi mirzoboshining uyidan domla bilan birga fotiha o'qub kelamiz. Hali eshitdingmi, o'sha manim mirzam yorlig' opti-ya.

Samad bo'qoq indamay chetka burulib ketdi. Shukur so'fi shom namozi uchun takbir tushura boshladi.

24. SHOIRNING SIRRI

O'n besh kunning ichida maxdumning mehmonxonasi rasmiy bir mahkamaga aylanayozdi. O'rdag'a ariza bilan murojaat qiladig'an har kim, hatto rasmiy kishilar ham avval maslahat so'rash uchun Anvarning yonig'a kelar edilar. Kunduzlari o'rda devonini boshqarish, ertalab va kechqurun o'z uyida xususiy kishilarni qabul qilish, albatta. Anvar uchun og'ir edi. Ammo bu og'irliq burundan sarmunshiy bo'lg'an kishining ustidagi qonuniy vazifasi hisoblanib kelganlikdan kishilarni uyda qabul qilishg'a, Anvar majbur edi. Bu xususda kambag'allarning beradigan zahmatlari Anvarga uncha og'ir tushmasa ham, beklar, ulamo va boy-larniki aksar chuchmal va mashaqqatli bo'lar edi. Chunki kambag'alning kengash so'rab kelishi juda muhim ishlar ustida, masalan: bir bekning qilg'an zulmi ustidan shikoyat, juda kambag'al bo'lg'ani uchun soliqlardan darxonliq so'rash va hokazo... Keyingilar esa, masalan: bir mudarris ikkinchi mudarris ustidan shikoyat qilib, bu to'g'rida domla Niyoz Muhammad shog'ovulboshining qulog'ig'a andakkina ting'illatib qo'yishni so'rar; bir zakotchi ikkinchi bir zakotchining xiyonatidan «xolisona» shikoyat qilar, bir savdogar o'zining juda faqirlig'idan hasratlanib, zakotdan ozod qilinishini so'rar; agar zakotdan qutqazib yuborsa, Anvarning «ko'nglini to'latish»ka hozirligini ham bildirar edi. Anvar bu keyingi iltimoschilardan goh achchig'lanib, goh kular, harholda bir necha daqiqaliq va'dalar bilan ularni jo'natquncha esi ketar edi.

Bu so'ngg'ilarning tashriflari Anvarga qancha behuzurlik bersa, maxdumga o'shancha mag'ruriyat va lazzat bag'ishlar, hatto Anvar o'rdada bo'lg'an kezlarda ham ular-

ni mehmonxonaga qabul qilib, Anvar kelguncha unga qancha siforishlar va aksar siforishchilarning o'zlarini to'plab turar edi. Yuqorida Safar bo'zchi bilan voqi' bo'lg'anidek, maxdum ariza va kengashka kelguchi kosib va to'ni eskilar ila chiqisha olmas, o'lguncha ularni yomon ko'rib, «mirzo bu kun kelmaydi, siz bilan gaplashishka fursati yo'q, bema'ni bo'lmang» kabi gaplar bilan kambag'allarni eshikdan qaytarishg'a tirishar edi. Anvarning birarta kambag'al bilan «ezilishib» o'lturganini ko'rsa, ichidan achchig'lanib «kullushay'in yarji'u ilo aslihi...» past hamisha pastligini qiladir... Sut bilan kirgan – jon bilan chiqar, maqoli ko'b to'g'ri so'z, deb o'ylar va ensasi qotib, chetka ketar edi.

Maxdum shu kungacha Anvar bilan Ra'nolarning to'ylarini qilishg'a shoshilmasdan kelar edi. Ammo bunda bir qancha sabablar bo'lib, jumladan – Anvarning Ra'noga qattig' bog'lang'anini yaxshi sezganligi va shunning orqasida Anvardan «xotirjam»ligi edi. Shoshilmasliqning ikkinchi, ham kuchlik sababi mumkin qadar to'yni uzoqqa cho'zib, shu vositada Anvarni sog'ish... chunki to'y qilinib, Ra'no Anvarga berilsa, bu daromadning qat'iyani kesilish ehtimoli bor edi.

Anvar bosh munshiylik darajasini olg'andan keyin maxdum ilgarigi «siyosat»ni yana davom etdirish va etdirmaslik to'g'risida ikkilanib qoldi. Zero, Anvar hozir butun shaharga dong' tortqan, shaharning ulamosi, ashrofi, bek va bekvachchasi Anvarni taniydir; Anvarga mazkur oliy tabaqalarning har qaysisi ham o'z qizini berib, kuyav qilishg'a tayyor. Bas, shu holda yana maxdum eski tadbir bilan amal qilsa mumkinmi?

...Maxdum noiloj sarmunshiy bo'lishni yigirmanchi kunlarida Nigor oyim bilan kengashib, Mirzo Sultonaliga murojaat qilish majburiyatida qoldi. Toki Mirzo Sultonal Anvarning rizolig'ini olib bersin.

Anvar kechqurun o'rdadan qaytishg'a hozirlanar edi. Xon a'yonlarg'a ruxsat berib haramga kirgan, o'rdaning kunduzlik xodimlari tarqalishib, faqat kecha beklari, xon soqchilari, doimiy xodimlar qolg'an edilar. Eng keyinga